

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ФАКУЛЬТЕТ ЖУРНАЛІСТИКИ

Кафедра соціальних комунікацій та інформаційної діяльності

Кваліфікаційна робота магістра

на тему «Мова ворожнечі в українському медіапросторі»

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0611-ж
Спеціальності 061 «Журналістика»
(освітня програма «Журналістика»)

Ган О. Ю.

Керівник: доц., к. філол. н.

Доценко К. О.

Рецензент: доц., к. філол. н.

Романюк Н. В.

Запоріжжя – 2022

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет журналістики

Кафедра соціальних комунікацій та інформаційної діяльності

Освітній ступінь – магістр

Напрямок підготовки – 8.0611 «Журналістика»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри Березенко В.В.

«_____» _____ 20__ року

З А В Д А Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Ган Олександрі Юріївні

1 Тема роботи – «Мова ворожнечі в українському медіапросторі» («Hate Speech in the Ukrainian Media Space»),

керівник роботи – Доценко Катерина Олексіївна, к. філол. н., доцент,
затвердженні наказом ЗНУ від «29» червня 2022 року № 744-с.

2 Строк подання студентом роботи – 01.12.2022 р.

3 Вихідні дані до роботи – наукові праці дослідників, які розглядали тенденції використання мови ворожнечі в медійному просторі України та світу, насамперед таких авторів: С. Волкер, Дж. Говард, Г. Почепцов, Г. Прищепа, І. Дзялошинський, Т. Ісакова, Я. Шебештян.

4 Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити):

1) охарактеризувати поняття «hate speech»; 2) розглянути існуючі класифікації мови ненависті; 3) проаналізувати приклади використання агресивної риторики в онлайн-виданнях «Українська правда», «ТСН», «Цензор.НЕТ»; 4) виокремити за досліджуваний період масив матеріалів, у яких використовується мова ворожнечі; 5) визначити найбільш вразливі групи, які частіше стають жертвами вербальної агресії; 6) запропонувати механізм уникнення hate speech в медіа.

5 Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Дата, підписи	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Доценко К. О., доцент	02.09.2022 	02.09.2022
1 розділ	Доценко К. О., доцент	13.10.2022 	13.10.2022
2 розділ	Доценко К. О., доцент	31.10.2022 	31.10.2022
3 розділ	Доценко К. О., доцент	08.11.2022 	08.11.2022
Висновки	Доценко К. О., доцент	26.11.2022 	26.11.2022

6 Дата видачі завдання – 20 червня 2022 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Скласти графік виконання роботи, визначити мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження.	Травень 2022 р.	Виконано
2	Написати попередній варіант вступу і змісту.	Червень 2022 р.	Виконано
3	Підібрати наукову літературу, визначити емпіричні джерела.	Червень 2022 р.	Виконано
4	Опрацювати літературу, написати теоретичну частину.	Вересень 2022 р.	Виконано
5	Провести наукове дослідження.	Вересень- Жовтень 2022 р.	Виконано
6	Написати практичну частину.	Жовтень 2022 р.	Виконано
7	Пройти попередній захист на кафедрі.	Листопад 2022 р.	Виконано
8	Виправити недоліки, сформулювати висновки, оформити додатки.	Грудень 2022 р.	Виконано
9	Здати роботу на нормоконтроль, пройти рецензування.	Грудень 2022 р.	Виконано

Студентка _____ О. Ю. Ган

Керівник роботи К. О. Доценко

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ Т. В. Іванюха

РЕФЕРАТ

Дипломна робота – 54 стор., 58 джерел.

Об'єктом дослідження є українські онлайн-видання «Українська правда», «ТСН» та «Цензор.НЕТ». **Предмет** – репрезентація мови ворожнечі в матеріалах досліджуваних ЗМІ.

Метою магістерської роботи є моніторинг українських онлайн-видань («Українська правда», «ТСН», «Цензор.НЕТ») на наявність мови ворожнечі, виявлення характерних рис, основних причин та особливостей її застосування, вироблення алгоритму уникнення вербальної агресії.

Теоретико-методологічні засади: специфіка використання мови ворожнечі відображена в дослідницьких роботах А. Брауна, Дж. Говарда, О.Горбачової, Д. Дуцика, Т. Ісакової, Т. Кузнєцової, Н. Ліщинської, Б. Потятиника, Г. Прищепи, В. Савончака, С. Хеймана, Д. Янагізава-Дротта.

Отримані результати: вивчено підходи до визначення поняття «мова ворожнечі». Виявлено, що серед українських та іноземних науковців існують розбіжності в термінологізації явища. Розглянуто класифікацію висловлювань ненависті та визначено, що hate speech має здатність реагувати на соціальні перетворення, залежить від політичної ситуації в країні, розвитку соціальних і культурних систем, а також історичних процесів. З'ясовано, які види вербальної агресії є найбільш розповсюдженими в онлайн-виданнях «Українська правда», «ТСН», «Цензор.НЕТ». Визначено, що мінімізація мови ворожнечі можлива завдяки медіаосвіті. Також уникати дискримінаційної риторики дозволяють регулярні моніторинги ЗМІ та просвітницькі заходи.

Ключові слова: *мова ворожнечі, агресивна риторика, інформаційна війна, пропаганда, дискримінація, толерантність, медіаграмотність.*

The master's paper is dedicated to the analysis of such a topical problem as hate speech in the Ukrainian mass media.

The object of the work is the online publications «Ukrainian Pravda», «TSN» and «Censor.NET». **The subject of the research** is the representation of hate speech in the materials of the investigated mass media.

The main goal of the paper is to monitor Ukrainian mass media («Ukrainian Pravda», «TSN», «Censor.NET») for the presence of hate speech, to identify the characteristic features, main reasons and features of its use. This determined the performance of such **tasks** as:

- characterizing the concept of «hate speech»;
- consider the classification of hate speech;
- analyze with an example the use of aggressive rhetoric in the online publications «Ukrainian Pravda», «TSN», «Censor.NET»;
- to single out for the studied period an array of materials in which hate speech is used;
- identify the most vulnerable groups that are more often victims of verbal aggression;
- to propose a mechanism for avoiding hate speech in the media.

Manifestations of hate speech in the Ukrainian mass media were studied. First, the research revealed the need for a unified definition of the concept. Second, the classification of aggressive rhetoric was considered and it was determined that hate speech has the ability to change in response to social processes. Third, it was found out who is discriminated against by the Ukrainian media more often. Methods of minimizing hate speech in the information space are also proposed.

Key words: hate speech, aggressive rhetoric, information warfare, propaganda, discrimination, tolerance, media literacy.

ЗМІСТ

Завдання.....	2
Реферат.....	4
Вступ.....	7
Розділ 1. Теоретичні засади вивчення мови ворожнечі.....	11
1.1 Загальна характеристика поняття «мова ворожнечі».....	11
1.2 Питання класифікації агресивної риторики.....	15
Розділ 2. Тенденції використання hate speech в медійному просторі України....	23
2.1 Репрезентація мови ворожнечі в українських онлайн-виданнях.....	23
2.2 Аналіз результатів дослідження.....	32
Розділ 3. Перспективи мінімізації вживання висловлювань ненависті.....	37
3.1 Міжнародний досвід боротьби з використанням мови ворожнечі у журналістиці.....	37
3.2 Встановлення відповідальності за поширення hate speech.....	40
3.3 Медіаосвіта як ключ до вирішення проблеми.....	46
Висновки.....	50
Список використаної літератури.....	55
Додаток А.....	62
Додаток Б.....	65

ВСТУП

У період глобалізаційних перетворень медіапростір зазнає суттєвих змін. Інформаційне поле перенасичується агресивною риторикою, мета якої – дискримінувати тих, хто не відповідає загальноприйнятим «нормам». Небезпека вербальної агресії, широко відомої як мова ворожнечі (англ. hate speech), полягає в здатності миттєво проникати в суспільство, поляризуючи його. Ефект розколу досягається через поширення висловлювань ненависті, які провокують виникнення соціальних стереотипів, упереджень та утисків, що призводять до обмеження прав та свобод інших, відмінних за певними ознаками, громадян.

Інфосфера продовжує трансформуватися під впливом соціальної турбулентності, тому потребує постійного дослідження, зокрема, через призму мовної агресії. Hate speech неодноразово ставав об'єктом емпіричних і теоретичних досліджень. Прояви агресивної риторики вивчали С. Волкер [11], Х. Куссе [29], її патогенний вплив досліджував А. Браун [2], законодавчим аспектом цікавилися Дж. Джакобс та К. Поттер [16]. Також природу висловлювань ненависті у своїх роботах описували Е. Бейкер [1], Дж. Говард [7], В. Коен-Альмагор [3], Б. Парех [8].

Все частіше звертають увагу на проблему використання мови ворожнечі й вітчизняні дослідники. Щоправда, для наукового середовища України характерними є розбіжності у номіналізації поняття. Зокрема, в наукових працях Г. Почепцова [44] та Г. Прищепи [45] повсякчасно зустрічається термін «мова ненависті». І. Дзялошинський [17] використовує поняття «мова нетерпимості», Г. Шаповалова та Я. Шебештян [58] – «висловлювання ненависті/нелюбові/огиди». Т. Ісакова [22], О. Горбачова [13] оперують більш звичним словосполученням – «мова ворожнечі».

Комунікація, що базується на соціальних стереотипах, упередженнях та дискримінації увійшла в активний вжиток українських журналістів з початком військової агресії в Криму та на Донбасі, а з повномасштабним вторгненням –

остаточно укріпила позиції в медіапросторі. Зараз особливо гостро відчувається нестача досліджень, присвячених мові ворожнечі у воєнному медіадискурсі, як результат – систематичне поширення висловлювань ненависті у ЗМІ, відсутність законодавчого регулювання, низький рівень поінформованості медійників та суспільства загалом. У контексті війни мова ворожнечі зазнає трансформаційних процесів, набуває нових форм і специфічних характеристик, саме цей факт зумовлює *актуальність* дослідження.

Мета наукової роботи – дослідити особливості використання мови ворожнечі в інформаційному просторі України (за матеріалами онлайн-видань «Українська правда», «ТСН» та «Цензор.НЕТ»), виявити основні методи та причини застосування агресивної риторики, запропонувати шляхи вирішення проблеми.

Для досягнення мети треба вирішити такі завдання:

- 1) охарактеризувати поняття «hate speech»;
- 2) розглянути класифікацію мови ненависті;
- 3) проаналізувати приклади використання агресивної риторики в онлайн-виданнях «Українська правда», «ТСН», «Цензор.НЕТ»;
- 4) виокремити за досліджуваний період масив матеріалів, у яких використовується мова ворожнечі;
- 5) визначити найбільш вразливі групи, які частіше стають жертвами вербальної агресії;
- 6) запропонувати механізм уникнення hate speech в медіа.

Для реалізації поставлених завдань були використані наступні *методи дослідження*: спостереження, контент-аналіз, лексичний аналіз журналістських текстів, зіставлення/порівняння декількох ЗМІ, опис. Дослідження охопило період з 01.09.22 по 01.10.22

Об'єктом дослідження є українські онлайн видання «Українська правда», «ТСН», «Цензор.НЕТ». Вибір джерел зумовлений популярністю серед читацької аудиторії за даними проекту Kantar SMeter.

Предмет дослідження – репрезентація (способи та прийоми використання) hate speech в досліджуваних медіа.

Наукова новизна дипломної роботи зумовлена недостатньою кількістю моніторинрів інформаційного простору України, проведених від початку повномасштабної війни, а також відсутністю досліджень, які вивчають тенденції використання агресивної риторики в журналістиці військового часу.

Практичне і теоретичне значення результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані для написання науково-дослідницьких робіт, вивчення української мови, стилістики, психолінгвістики, соціолінгвістики, а також основ журналістики та журналістської етики. Агресивна лексика, виявлена в ході дослідження, може використовуватися адміністраторами сайтів та соціальних мереж для моніторингу та блокування патогенної інформації.

Апробація результатів роботи на конференціях:

1) виступ на XV університетській конференції «Молода наука - 2022» на тему «Проблема «мови ворожнечі» в сучасному воєнному медіадискурсі» (Додаток А)

2) Виступ на міжнародній науково-практичній конференції «Журналістика майбутнього: виклики, тенденції, перспективи розвитку» на тему «Мова ворожнечі як соціокультурний феномен» (Львів, 18-19 жовтня 2022 р.),

Публікації:

За виступом здійснено публікації:

1. Проблема «мови ворожнечі» в сучасному воєнному медіадискурсі. *Збірник наукових праць студентів, аспірантів, докторантів і молодих учених. Запоріжжя* : Запорізький національний університет. 2022. Том 4. С. 10-13

2. Мова ворожнечі як соціокультурний феномен. «Журналістика майбутнього: виклики, тенденції, перспективи розвитку» : матеріали Міжнародної науково-практичній конференції (Львів, 18-19 жовтня 2022 р.). Львів: Простір-М, 2022 (Додаток Б).

Структура дослідження зумовлена логікою викладу. Магістерська робота складається з вступу, трьох розділів, висновку, списку використаної літератури (58 позицій).

У вступі зазначено актуальність, новизну, об'єкт, предмет, мету, завдання, методи дослідження, практичне і теоретичне значення роботи.

У розділі 1 – «Теоретичні засади вивчення мови ворожнечі» – розглянуто проблему номінації поняття, загальну характеристику агресивної риторики, досліджено різні підходи до класифікації hate speech.

У розділі 2 – «Тенденції використання hate speech в медійному просторі України» – виявлено прояви мови ворожнечі у вітчизняних онлайн-виданнях «Українська правда», «ТСН» та «Цензор.НЕТ», розглянуто окремі приклади досліджуваного явища, визначено вразливі групи, які частіше стають жертвами вербальної агресії.

У розділі 3 – «Перспективи мінімізації вживання висловлювань ненависті» – описано міжнародний досвід боротьби з мовою ворожнечі у журналістиці, розглянуто інструменти встановлення відповідальності.

Результати дослідження узагальнено у висновках. Насамкінець подано список використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 70 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ МОВИ ВОРОЖНЕЧІ

1.1 Загальна характеристика поняття «мова ворожнечі»

Через повномасштабну війну Росії проти України проблема використання мови ворожнечі набуває все більшої актуальності. Наразі інформаційний спротив не менш важливий, ніж бойові дії на лінії фронту. Мова перетворюється на засіб захисту, де замість куль – слова.

Та незважаючи на поширеність вербальної агресії серед суспільства, в Україні досі не існує законодавчо закріпленого визначення мови ворожнечі. Відсутня єдина концепція щодо тлумачення цього поняття і в міжнародних нормативно-правових актах.

Наприклад, Комітет міністрів Ради Європи визначає мову ворожнечі як усі форми самовираження, які включають провокування, пропагування, сприяння або виправдовування расової ненависті, ксенофобії, антисемітизму та інших форм ненависті на основі нетерпимості, в тому числі нетерпимості, що виявляється у формі агресивного націоналізму та етноцентризму, дискримінації меншин і ворожого ставлення до них, а також іммігрантів та осіб, що за своїм походженням належать до іммігрантів [55].

В Оксфордському словнику *hate speech* – це загрозливе усне або письмове мовлення, яке виражає упередження щодо певної групи, особливо на основі національної, релігійної чи сексуальної приналежності [6]. Мова ненависті рясніє дискримінаційними висловами, мета яких – образити та заклеїти певну особу або групу осіб через будь-яку відмінність від так званої «норми».

З мовознавчої точки зору *hate speech* – це лінгвістичні засоби вираження різко негативного ставлення до певних явищ, а також до людей, які є носіями інших, протилежних авторові, духовних цінностей. Еквівалентний термін – мовна агресія. Так називають специфічну форму поведінки, яка вмотивована агресивним станом мовця, а ще – спосіб мовного конструювання моделей і практик соціальної нерівності, мовне вираження інтолерантності. [17, с. 201].

Мова ворожнечі – поняття оціночне, критерії для її визначення теж доволі суперечливі. Розуміючи це, Європейський суд з прав людини зовсім не береться пояснювати, що таке hate speech, натомість у кожному конкретному випадку робить висновок про наявність або відсутність у висловлюваннях мовця вербальної агресії.

Важливо згадати, що найпершою цей термін застосувала Марі Мацуда. У своїй статті «Реакція громадськості на расистські висловлювання: враховуючи історію жертви», написаній у 1989 році, Мацуда використала поняття «мова ворожнечі» для висвітлення способу, яким правова система США не визнала потерпілих від згубних расистських висловлювань, надавши їм неадекватні засоби захисту.

А. Браун у дослідженні «Що таке hate speech» виокремлює три основні одиниці поняття: мова, групи осіб, емоції або ж ставлення до ненависті [2].

Hate speech базується на таких явищах, як соціальні стереотипи, упередження і дискримінація. Під терміном стереотип розуміють закорінене ставлення до подій та явищ, сформоване на основі їх порівняння з внутрішніми ідеалами, що, як правило, не має безпосереднього відношення до реальності. Упередження – це негативна установка до якої-небудь групи. І, нарешті, дискримінація – несправедливе ставлення до людей через те, що вони є членами певної соціальної меншини.

Характерна ознака мови ворожнечі – її патогенний вплив, здатний спровокувати негативні відчуття до конкретної особи чи групи осіб, об'єднаних спільними рисами. В більшості випадків висловлювання мають непрямий характер і застосовуються для цілеспрямованого псування іміджу, що досягається іронічною подачею думок. Мова ворожнечі не віддзеркалює об'єктивну ситуацію, тож апріорі не може бути мовою фактів і сприйматися як константа.

Корпус риторики ненависті великий і розмитий, тому це не завжди прямі заклики до насильницьких дій або вбивства. Цей термін стосується низки негативних висловів, починаючи від підбурювання й закінчуючи відвертою

ненавистю, зловживанням, дискредитацією, образливими словами, надзвичайними прикладами упередження [40, с. 354]. Опинитися під прицілом мови ворожнечі може представник будь-якого соціального утворення. Єдина особливість, яка завжди чітко простежується – це наявність протиставлення. Мова ворожнечі дозволяє класифікувати суспільство та ідентифікувати його представників за принципом «ми – вони» або «свій – чужий». За словами науковця Х. Куссе [29, с. 19], опозиція простежується в будь-якому протистоянні, зокрема, між віруючими різних конфесій, між прибічниками центральної влади та опозиціонерами, між корінним населенням і так званими «приїжджими».

Усі протиставлення будуються за єдиною схемою, яка складається з чотирьох повторюваних правил, що мають виражену полярність. Т. ван Дейк прозвав цю схему ідеологічним квадратом [4], ось як він виглядає: акцент на позитивній інформації про нас; акцент на негативній інформації про них; приховування негативної інформації про нас і замовчування позитивної інформації про них.

Протиставлення викликає процес дегуманізації, тобто позбавлення людини її людської сутності. Дослідник Д. Бар-Таль концептуалізував дегуманізацію як присвоєння групі нелюдського або демонічного ярлика. Найчастіше подібні переконання виникають у контексті міжгрупового чи міжетнічного конфлікту, їх використовують для виправдання агресії й підкреслення власної переваги над супротивником. Наприклад, інформаційний простір РФ рясніє меседжами про суворих і злих бандерівців. Приписуючи українському народу клеймо бандерівця, пропагандисти буквально позбавляють 35-мільйоне населення України усіх людських якостей. В результаті громадяни Росії, в переважній більшості, не сприймають українців як людей, що мають почуття, чий життя важливі. Дегуманізація – один із інструментів введення інформаційної війни. Він дозволяє агресорові бути менш емпатичним до жертви та не відчувати провини за скоєнні злочини.

Б. Перех виділяє три основні характеристики мови ворожнечі [8]. Перша – агресивна риторика завжди спрямована проти легко ідентифікованих груп, об'єднаних нерелевантною ознакою. Друга – стигматизація осіб, що досягається приписуванням неприйнятних, непрестижних, відразливих якостей. І третя – висловлювання ненависті визначають цільову групу як небажану, роблячи її об'єктом ворожості.

Nate speech може містити маркери прямої мовної агресії такі, як пейоративи, тобто слова і словосполучення, що виражають осуд чи неповагу (наприклад, блазень, боягуз, клоунада, підлабузництво та інше). Також може проявлятися в негативній метафоризації, скажімо, використанні метафор війни, ненависті, катастрофи у пресі, художній літературі, радіо, телебаченні, комп'ютерних іграх, інтернет-сайтах тощо [28, с. 48]. Однак агресія проявляється не тільки вербально, презирство до чогось або когось можна розгледіти в жестикуляції мовця, інтонуванні, поведінці, символах, мемах.

Журналісти країни-агресорки доволі часто виявляють мову ворожнечі через прийменники. Навмисно добираючи до слова «Україна» прийменник «на» замість більш доречного «в», росіяни демонструють своє зверхнє ставлення до нашої країни і навіть більше – заперечують її державність, адже прийменник «на» вживають, коли говорять про несамотійні регіони.

На думку, І. Дзялошинського під термін «мова ненависті» потрапляють не тільки тексти, але й інші елементи журналістських матеріалів: заголовки, підзаголовки, фотографії, що спричиняють неприязнь чи навіть ворожнечу між представниками різних соціальних груп [17, с. 201].

У вжиток українських дослідників поняття «мова ворожнечі» увійшло значно пізніше – у 2006-2007 рр. В цей період публікується декілька наукових робіт, темою яких є проблема використання дискримінаційних висловлювань, зокрема, дослідження О. Горбачової «Мова ворожнечі: ксенофобія чи безладність» [13]. Тоді ж відбувається один із перших круглих столів, присвячений цій тематиці – «Мова ворожнечі в українських масмедіа: як

боротися з існуючими стереотипами». Його організували редакції «УНІАН» та «5 каналу» в рамках спільного проєкту «Висока журналістика».

Щоправда, в наукових колах і досі ведуться дискусії щодо правильності вживання терміну «hate speech», спричинено це лексичною неоднозначністю виразу. З англійської перша частина терміносполуки перекладається як ненависть, а от друга – speech – може трактуватися кількома способами: мова, мовлення, звернення, виступ, говір, монолог.

Враховуючи труднощі перекладу, вчені Г. Шаповалова та Я. Шебештян вважають доречним замінити поняття «hate speech», до якого ми звикли, на «висловлювання ненависті» або «висловлювання нелюбові». Науковиці впевнені: «Помітною є невідповідність українського аналога англійському оригінальному поняттю “hate speech”, де speech не означає мова. Тут скоріше ідеться про мовну діяльність. Тому якщо й запозичувати це поняття, то окреслювати як “висловлювання ненависті/нелюбові/огиди”» [58]. Та все-таки в українськомовних роботах частіше зустрічаємо термін із звичною лексемою «мова».

1.2 Питання класифікації агресивної риторики

Не всі висловлювання, що мають негативний характер, можуть бути класифіковані як мова ворожнечі. Відповідь на питання: «Де проходить межа між образою і hate speech» знаходимо у 10 статті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Там сказано, що «кожен має право на свободу вираження поглядів». Однак здійснення цих прав може обмежуватися законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Відповідно, висловлювання, які не потрапляють під захист Конвенції, вважаються такими, що не містять мови ненависті [33].

Науковиця А. Вебер зауважує [12, с. 27], розпізнати мову ворожнечі буває не просто, оскільки вона не завжди представлена словами і фразами, які виражають ненависть. Навіть у висловлюваннях, що на перший погляд здаються толерантними, може ховатися hate speech.

Щоб розпізнати мову ворожнечі, потрібно знати і розуміти, у яких формах вона існує. Їх всього три: жорстка, середня та м'яка. Жорстка форма передбачає наявність закликів до насильства та дискримінації: когось вбити, депортувати, комусь нашкодити. Середня виявляється у намаганнях виправдати насильство чи дискримінацію. Сюди ж відносять спроби хибно звинуватити певну соціальну групу в злочині або негативному впливі на оточення. М'якою мовою ворожнечі називають приписування негативних якостей, навішування ярликів, необгрунтовану критику меншини, створення для її представників фальшивого іміджу.

Важливо підкреслити, якої б форми не набувала риторика ненависті, їй однаково не місце в журналістських текстах. Мова ворожнечі стає небезпечнішою, коли проникає в суспільство через ЗМІ. Поглинання великої кількості інформації, що надходить з телеекранів, комп'ютерних моніторів, радіоприймачів зумовлює високий рівень впливу медіа на всі верстви населення. Н. Іллюк пояснює: «на взаємодію з різними медіа українці витрачають левову частку вільного часу. Тому світогляд людини напряму залежить від того, яку медіапродукцію вона споживає і наскільки свідомо це робить» [21, с. 112].

За допомогою вдало підібраних мовних засобів, апелювання до емоцій, специфічних образів журналісти здатні докорінно змінювати спосіб мислення реципієнтів, їх соціальну поведінку, культуру, впливати на формування смаків та переконань.

Мова ненависті може бути прямою та непрямую. Обираючи першу модель hate speech, мовець відкрито називає об'єкт ворожого ставлення, тоді як друга модель передбачає завуальоване піднесення однієї групи над рештою існуючих. В обох випадках нівелюються особисті права і свободи, натомість

вкорінюється нерівність, поняття ментальних відмінностей між групами, яке маскується під виглядом історичної чи культурної диференціації [28, с. 48].

Прямі вияви негативу потрапляють в інфостір під час гострих фаз міжнаціональних/міжетнічних/міжконфесійних конфліктів. В кращому випадку їх використання загрожує зіткненням думок, виникненням суперечок навколо журналістського тексту, а в гіршому – завданням шкоди, описаному об'єкту ненависті. Зустріти заклики до насильницьких чи дискримінаційних дій в загальнонаціональних медіа практично неможливо, на відміну від прихованої дискримінації, якої в українських ЗМІ повно. Оскільки вимоги до якості медійного продукту та його відповідності журналістським стандартам доволі високі, мова ворожнечі частіше виявляється в доборі та подачі фактів, маніпулюванні через засоби виразності тощо.

Ще мову ворожнечі поділяють на приватну і публічну. До останньої категорії відносять слова високопосадовців, працівників органів державної влади, політичних та громадських діячів. Також публічною вважається мова ворожнечі, передана за допомогою засобів масової інформації, реклами, зафіксована в нормативно-правових актах чи в будь-яких інших документах.

Згідно з кодексом журналістської етики, нейтральне або позитивне подання мови ворожнечі, навіть, якщо йдеться про цитування публічних осіб є недопустимим [24]. Hate speech з уст високопосадовців – це сигнал для інших: якщо він/вона так говорить, то і я можу. Науковці розглядають мову ворожнечі як інструмент пропагандистської риторики, яку представники влади використовують з метою отримання політичних дивідендів. Наділяючи публічні виступи негативом і ворожістю, політики налаштовують своїх прихильників проти певних спільнот. Насамперед це стосується передвиборчих кампаній.

Як зазначила журналістка, правозахисниця, голова правління Східноєвропейського інституту розвитку Мрідула Гош, «гострі ксенофобські закиди спостерігаються тоді, коли кандидат або політична сила борються за серце і душу виборця. Бо політик відзначає, хто його виборець, і розділяє

суспільство, ділить різні прошарки населення відповідно до свого світогляду та своєї виборчої програми» [38].

Агресивна риторика часто буває конкретизованою по відношенню до раси, етнічного походження, наявності громадянства, релігійних і політичних переконань, мов, культур і цивілізацій, гендерної приналежності, сексуальної орієнтації, статті, стану здоров'я, віку, соціального становища, способу заробітку, інтелекту, особливостей поведінки, зовнішнього вигляду, смакових уподобань тощо.

Науковці Г. Шаповалова та Я. Шебештян пропонують ще одну класифікацію hate speech: фальшива ідентифікація (створення і укорінення негативного стереотипу або образу нації, релігії, раси тощо); фальшива атрибуція (присвоєння ворожої поведінки і загрозливих намірів представникам певної соціальної групи); «уявний захист» (підштовхування до агресивних дій проти людей, об'єднаних спільною ознакою, через апелювання до захисних інстинктів реципієнта) [58].

Крім того, існує поняття криміналізованої мови ворожнечі. Першочергово йдеться про висловлювання, що здатні спровокувати скоєння злочину. Розповсюдження таких меседжів – протизаконне і передбачає кримінальне покарання. Криміналізованою називають мову-діяння, тобто відверті погрози, наклепи, підбурювання до жорстокості, дискримінаційних дій, заперечення або невизнання фактів злочину проти людства. Ще виокремлюють мову-обставину – це своєрідний мотив (внутрішнє спонування) або попередня змова (план) злочинця.

Здебільшого, проводячи моніторинги, дослідники беруть за основу класифікацію Інституту масової інформації. Їх теорія передбачає наявність шістнадцяти типів агресивної риторики:

1. Заклик до насильства (прямий чи непрямий) із зазначенням конкретного об'єкта ненависті, що тиражується ЗМІ.
2. Підбурювання до дискримінаційних дій, часто у вигляді загальних гасел., що резонують з емоційним станом аудиторії.

3. Спаплюження правдивих даних про етнічні, релігійні та інші соціальні групи, пропаганда «позитивної» дискримінації.

4. Створення негативного іміджу дискримінованої групи.

5. Виправдання історичних випадків насильства.

6. Свідоме розповсюдження інформації, що змушує сумніватися у загально визнаних історичних фактах, які підтверджують випадки жорстокого поводження з певною меншиною.

7. Переконавання у неповноцінності (низькому рівні інтелекту, відсутності соціальних навичок) тієї чи іншої групи людей.

8. Зацикленість на історичних злочинах певної спільноти.

9. Переконавання у тому, що етнічна, релігійна чи будь-яка інша група має високий рівень кримінальності, а значить є небезпечною для суспільства.

10. Приписування моральних недоліків об'єкту ненависті.

11. Розповідь про соціальні групи в негативному контексті, наприклад згадка їх представників в кримінальній хроніці, створення шаржів, карикатур, мемів тощо.

12. Звинувачення в поганому впливі на іншу групу людей, інший народ, суспільство в цілому.

13. Подача дискримінаційних цитат без належного розмежування між позицією інтерв'ююваного і позицією журналіста. Публікація ксенофобської пропаганди без редакційної позначки.

14. Заперечення громадянства осіб через їх етнічну ідентифікацію.

15. Звинувачення в намірах захопити владу, здобути верховенство, розгорнути експансійну політику.

16. Агітаційні заклики, мета яких – не дозволити представникам певної соціальної групи укорінитися в конкретному регіоні, районі, місті чи селі [37].

Гільдія лінгвістів-експертів з документаційних та інформаційних суперечностей запропонувала власну класифікацію, в якій об'єднала лексичні та фразеологічні одиниці, що, на їх думку, належать до мови ворожнечі [39].

Сюди увійшли:

- лайка/нецензурні слова;
- експресивні вислови, що дають негативну оцінку діяльності людей або організацій («хунта», «кремлівські посіпаки», «порохоботи»);
- зоосемізми («свинороси», «колоради», «кацапи»);
- негативно-оцінні каламбури;
- назви професій, видів діяльності, які вживаються у зневажливій формі («правосеки», «мусора», «засоби масової дезінформації»);
- слова, що позначають антисуспільну діяльність («ватник», «сепор»).

Така лексика покликана висміяти опонента. Використання hate speech дозволяє жартувати з травматичної ситуації, пом'якшуючи її болючий вплив і допомагаючи впоратися з внутрішнім напруженням. Психологи вважають, що принижуючи супротивника, ми вивищуємося над ним, він зменшується в розмірі, стає слабким, а ми відчуваємо силу [36].

Г. Колесник виділяє ще й такі прояви мови ворожнечі:

- ототожнення із соціальними групами (жид, хохол, селяк);
- асоціація з літературними персонажами (Дон Жуан)
- відсилка до історичних подій/постатей (рашизм, бандерівці, іуда);
- дегуманізація спільноти (воно, отара овець, майдануті)
- метод порівняння (б'ється, як дівчисько; хитрий, як єврей; паше, наче негр на плантації);
- вживання поняття у непривабливому ракурсі (загниваючий Захід, хороший руський, руський мир);
- утворення мови ворожнечі шляхом з'єднання двох слів чи виразів (контамінації) (кнопкодави, рашисти, путлерівці) [25, с. 281].

Негативні контамінанти передають зверхнє ставлення мовця до якоїсь ситуації, явища, особи або групи осіб. Використовують цей лінгвістичний феномен, як інструмент психологічного впливу на аудиторію. Коли оперування звичними словами не викликає бажаного резонансу, штучно утворюються більш експресивні вирази, що дивують новизною форми і семантики.

Аналізуючи події сьогодення, можна сказати, що подібні слова відіграють роль вербальної зброї в ідейних протиріччях.

Активізація внутрішньополітичних процесів та агресивна політика Росії послуговували приводом для суттєвої трансформації комунікаційних форм українського медіапростору. Змінюються значення слів, закони їх вживання. Нейтральні набувають зневажливого сенсу і викликають цілеспрямовану емоційну реакцію.

Треба визнати: іноді медійники вдаються до свідомого розповсюдження риторики ненависті з популістською метою, коли прагнуть отримати схвалення загалу або підвищити рівень уваги до матеріалу. В останньому випадку hate speech виноситься в заголовок і виконує інтригуючу функцію, тим самим спонукаючи реципієнта більш ґрунтовно ознайомитися з текстом. Також журналісти можуть не відокремлювати факти від власних міркувань з наступних причин: емоційна залученість, некомпетентність або недосвідченість у висвітленні певної тематики.

На думку О. Довженка [41], у вітчизняному медіасередовищі є чимало людей, які вважають ідею стандартів та етичного самообмеження антиукраїнською, оскільки вона працює «проти перемоги». Журналіст зазначає, що поняття «мова ворожнечі» стало заручником революційно-воєнної невротизації суспільства та дилеми «патріотизм або професіоналізм». Наразі в журналістській практиці найбільше проблем виникає з тим, щоб дібрати термінологію, яка, з одного боку, не є проявом hate speech, а з іншого – не легітимізує дії країни-агресорки.

Т. Ісакова переконує, що саме емоційна залученість, ультрапатріотизм та нерозуміння стандартів призводять до повсемісного використання агресивної риторики в медіаіндустрії [22, с. 92]. У своїй роботі «Мова ворожнечі як проблема українського інформаційного простору», виданій у 2016 році, дослідниця подає перелік слів-проявів hate speech. Усі вони породжені війною Росії проти України: бандерлоги, вата, ватники, гейропа, дивані війська, Домбас, колоради, кровополітика, Кримнаш, ленінопад, няш-мяш, мотороли,

наноросія, віддонбасити, реконструктори, свідомит, укробійці, укропія, фашизм тощо.

За шість років тенденція активного використання мови ворожнечі не зникла, а навпаки – набула абсолютно нового сплеску з початком повномасштабного вторгнення. Наразі агресивна риторика в онлайн-виданнях України – це різноманітні метафори, які використовуються для позначення ворога. Серед прикладів – орки, оркостанці, рашисти, раша-патріоти, русня, свинороси, кацапи, москалі, ватники, Мордор.

Російсько-українська інформаційна війна є прикладом такої когнітивної війни, де боротьба ведеться за програмування мислення як своєї сторони, так і протилежної в потрібному напрямі. І не просто за програмування, а за перепрограмування, в межах якого повністю міняються місцями поняття «друг» і «ворог» [23]. В той же час, hate speech виконує функцію єднання, що позитивно діє на колективну свідомість. Якими б не були оціночні судження, позитивними чи негативними, вони віддаляють аудиторію від реального перебігу подій. Війна – не привід відкинути в сторону професійний обов'язок журналіста – правдиве, неупереджене відтворення фактів та подій. Медійники і надалі зобов'язані дотримуватися стандартів, толерантна лексика – один із них.

РОЗДІЛ 2

ТЕНДЕНЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ HATE SPEECH В МЕДІЙНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ

2.1 Репрезентація мови ворожнечі в українських онлайн-виданнях

ЗМІ – потужна зброя у формуванні громадської думки. Медіа здатні керувати суспільними настроями, поширюючи певні (необхідні або вигідні) позиції. Тому інформаційний вплив може бути як позитивним, так і деструктивним. Неправомірна чи неетична поведінка видання загрожує фатальними наслідками – обмеженням прав і свобод людини, розповсюдженням закликів до дискримінаційних дій, насильства. Отже, вважаємо за необхідне регулярно проводити моніторинги онлайн-медіа на предмет порушення журналістських стандартів, зокрема, використання мови ворожнечі.

Ми провели власний контент-аналіз провідних інформаційних видань України – «ТСН», «Цензор.НЕТ», «Українська правда». Дослідження здійснювалося в період з 01.09.22 по 01.10.22.

За досліджуваний період часу в новинній стрічці «ТСН» нам вдалося виявити понад 200 проявів hate speech. Передусім мова ворожнечі стосувалась російських військових, яких медіа називає «мобіками», «рашистами», «гарматним м'ясом», «орками», «оркостанцями», «біоматеріалом», «опудалами у формі» тощо.

У згадках про росіян журналісти вдаються до жаргонізмів, згрубілої лексики, вульгаризмів, у поодиноких випадках – до матірних слів. Промовистими є заголовки: «*“Баби ще народять”*: військовий експерт розповів, що Росія збирає 1 млн 200 тис. “мобіків”» (26.09.22), «*“Їх чекає чорний пакет – біла лада”*: Єрмак про ракетний удар по Запоріжжю» (24.09.22), «*“Русня возбудилась”*: у Миколаєві чуто вибухи» (12.09.22), «*Сімейні драми по-російськи: поки Ванька був на війні в Україні, його дружина нагуляла дитину від іншого*» (05.09.22).

Часто мова ворожнечі спрямована проти політичних та громадських діячів Російської Федерації, а також її соратників. Так, президента РФ медіа охрестило «фюрером», главу Чечні Кадірова у вересні називали «дон-доном», «командиром тік-ток військ», «ланцюговим псом Путіна», білоруського президента – «бульбофюрером» та «божевільним дідом».

Однак, hate speech – це не завжди про обценну лексику. Одним з проявів агресивної риторики є розповсюдження та укорінення стереотипів. Саме наратив про найбільш питущу націю став основою матеріалу *«Від лютого знімають стрес: Путіна непокоїть високий рівень алкоголізму в Кремлі»* (15.09.22). Як джерело інформації «ТСН» використовує статтю російського інтернет-видання «Meduza». У ній говориться, що російський президент занепокоєний високим рівнем алкоголізму, зокрема, серед представників державного апарату. Тут же подається коментар анонімного співрозмовника, який переконує, що на тлі війни російські міністри, їхні заступники, губернатори, працівники адміністрації президента та Радбезу знімають стрес надмірним вживанням спиртних напоїв. В останньому абзаці автор додає, що сам Путін зараз практично не зловживає, але пиячив у студентські роки.

Стереотип, ніби росіяни – лідери зі споживання алкоголю регулярно з'являється в новинній стрічці «ТСН»: *«Путін поскаржився на проблеми бідності та алкоголізму в РФ»*, *«Через алкоголізм і дезертирство російські солдати не можуть ефективно атакувати позиції ЗСУ»*, *«Проблема одна – як за пляшкою збігати: в окремому регіоні Росії мобілізованих відправили додому через алкоголізм»*.

Такі матеріали формують в уяві читача спрощений образ ворога. Росіян зображують як недалеких простаків, єдине вміння яких – перехилити чарку. Велика кількість новин присвячена російським «ванькам», що крадуть спідню білизну, не вміють користуватися унітазом, побутовою технікою і всюди тягають за собою щі. І таких прикладів на сайті безліч: *«Комп'ютери вивезли, а автобус із трупами окупантів кинули: росіяни масово грабують жителів Харківщини»* (12.09.2022), *«Телефон “до Шойгу”, загиджені матраси і диво-*

туалет: який вигляд має кинута окупантами позиція (фото)» (15.09.2022), «Самогонні апарати в райвідділах та загиджені речі: як і де жили окупанти на Харківщині (фото)» (15.09.2022), «Вбиральня за віттарем і сушка шкарпеток на іконах: військові звільняють Донеччину і виявляють “скрепи” росіян», (17.09.2022), «Що для них найбільший скарб?: окупанти вкрали унітаз з відділення пошти на Харківщині та змайстрували ящики для пральних машин (фото, відео)» (27.09.2022).

Звісно, висміювання ворога неабияк мотивує і додає віри в перемогу, але невдовзі це може перетворитися на недооцінення противника. Така позиція загрожує виникненню оманливого відчуття безпеки і нерозумінням того, який подвиг роблять наші захисники. Хоча «друга армія світу» виявилася не такою потужною, як про це заявляло російське командування, ворог усе ще сильний. А спрощене уявлення про нападника – пряма дорога у полон приємних, але дуже небезпечних ілюзій.

Також ми зафіксували випадки спрямування агресивної риторики проти релігійної спільноти: *«В Умані хасид побив жінку – її госпіталізували з травмами голови» (25.09.2022).* В тексті зазначається, що один із паломників завдав тілесних ушкоджень жінці. Після чого місцева влада заборонила жінкам наблизитися до району паломників. Матеріал криміналізує релігійну течію, а також культивує усталений стереотип про хасидів-правопорушників. В цьому випадку акцент на віросповіданні можна трактувати як прояв неетичності журналіста та медіа в цілому.

Для порівняння розглянемо минулорічну новину, приурочену єврейському новому року: *«Святкування Рош-га-Шана в Умані завершилося: хасиди роз'їжджаються, а в поліції розповіли про правопорушення» (08.09.2021).* І хоча, як зазначає автор, грубих правопорушень зафіксовано не було, журналісти «ТСН» вирішили внести інформацію про «недоброчесних вірян» у порядок денний. Увагу читачів перенаправили на відкриття двох кримінальних проваджень, пов'язаних із торгівлею речей, схожих на наркотичні засоби. Як бачимо, медіа не вперше згадує хасидів-паломників в

кримінальному контексті, що створює негативний образ і формує упереджене ставлення до релігійної спільноти.

Сексуалізація та об'єктивізація – прояви негативу, так само характерні для новинної стрічки «ТСН». Дискримінаційні меседжі, переважно, направлені на відомих жінок зі сфери шоу-бізнесу. На сайті видання є окрема рубрика, де обговорюється зовнішній вигляд, поведінка, особисте життя відомих людей. Іноді новини буквально висмоктуються з пальця, наприклад, жінка публікує пост в соцмережі, а медіа робить із цього новину з кричущим заголовком: *«У золотих стрингах і без бюстгалтера: Демі Роуз показала відветрі фото»* (29.09.22).

В стрічці з'являються новини про частини тіла, «недоліки» зовнішності, схуднення чи набір ваги жінок: *«Через півтора місяці після операції: експорноакторка із «Холостяка» продемонструвала свої нові сексуальні сідниці»* (18.09.22), *«З облізлим педикюром: Сара Сампайо з'явилася на модному шоу з неохайними нігтями»* (23.09.22), *«Без комплексів: Ратаковські блиснула сосками на фешншоу у Нью-Йорку»* (15.09.22), *«Тіна Кароль у топі та штанях-кльош налякала фанів худорлявістю: “Дайте їй щось поїсти”»* (28.09.22), *«У шоколадний мереживній білизні: британська телезірка похизувалася пружними сідницями»* (07.09.22).

Що стосується політичних діячок, «ТСН» дуже детально описує їх вбрання, а от про роботу – жодного слова. У вересні під приціл об'єктивізації потрапили американська політикиня Гіллари Клінтон та перша леді України Олена Зеленська: *«У яскравій сукні і з макіяжем смокі-айс: Гіллари Клінтон на церемонії у Венеції»* (02.09.22), *«У чорному блейзері та з цікавою брошкою на грудях: Олена Зеленська на аудієнції у принцеси Уельської»* (21.09.22). Розглядати політикиню крізь призму її зовнішності – означає транслювати недовіру до її фаховості та знань.

Ключовий стереотип, який продукує видання по відношенню до жінок можна описати так: «найголовніше – бути привабливою». Об'єктивізація вкорінює в суспільстві популярні гендерні стереотипи. Водночас демонстрація

однакових тіл та облич призводить до того, що у людей формується викривлене уявлення про «стандарти краси».

Друге проаналізоване нами медіа – це суспільно-політичний інтернет-портал «Цензор.НЕТ». Серед термінів, які можна вважати мовою ненависті найчастіше використовуються слова: «рашист», «русня», «ЧМОбік», «пропагандони», «кацапщина». Як і в попередньому ЗМІ, агресивна риторика спрямовується на російський народ і все, що з ним пов'язано. Більшість матеріалів, в яких фігурують росіяни, мають сатиричний характер та виражають зневажливе ставлення до нації. В текстах інтернет-видання мова ворожнечі використовується з метою принизити опонента, спровокувати цілеспрямовану емоційну реакцію, відверту неприязнь

Один із найпоширеніших проявів мови ворожнечі, до якого вдаються журналісти «Цензор.НЕТ» – це меми або, як їх називають редактори видання, ФОТОжаби. Щотижня медіа публікує добірку кумедних ілюстрацій, в яких заковані найрезонансніші новини останніх 7-10 днів. Наприклад, так користувачі мережі реагували на часткову мобілізацію в Російській Федерації (рис.2.1.1. та рис. 2.1.2.):

Рис. 2.1.1. мем на сайті онлайн-видання «Цензор.НЕТ» (публікація за 21.09.2022 р.).

Рис. 2.1.2 мем на сайті онлайн-видання «Цензор.НЕТ» (публікація за 27.09.2022 р.).

Меми – вагома частина медіапростору, яка тонко реагує на події у світі. Вони є ефективним інструментом для налагодження зв'язку з аудиторією: роблять публікації більш невимушеними, комічними, зрозумілими, викликають певні емоції у читачів.

А ці інтернет-меми народилися в результаті вдалого контрнаступу Збройних сил України на південному напрямку (рис. 2.1.3. та рис. 2.1.4.):

Рис. 2.1.3. мем на сайті онлайн-видання «Цензор.НЕТ» (публікація за 30.09.2022р.).

Рис. 2.1.4. мем на сайті онлайн-видання «Цензор.НЕТ» (публікація за 29.09.2022 р.).

Матеріали із використанням мемів відрізняються від інших і краще запам'ятовуються. А ще меми часто виконують ідеологічну функцію, репрезентуючи культуру різних народів, їх менталітет тощо. Вищенаведені ілюстрації є прикладом того, як медіа за допомогою невербальної комунікації зуміли спаплюжити нав'язний роками образ «другої армії світу» і показати російських військовослужбовців, як інтелектуально обмежених істот, позбавлених етично-моральних норм.

Також «Цензор.НЕТ» репрезентує ворога через записи телефонних розмов, відео з місця затримання або пости росіян, опубліковані в соцмережах: «*“Я не хочу умирать на Україні”*, - *“Это обязанность всех граждан РФ”*, - *фрагмент розмови чмобіка і представника військкомату. ВІДЕО»* (29.09.22), «*Обличчя росіянина, коли він дізнався, що його полонили “бандеры”*. ВІДЕО» (28.09.22), «*“Че вы орете, как бабы? Две недели доподготовки и зарплата контрактника до конца спецоперации”*, - *незадоволених мобілізованих росіян заспокоюють на збірному пункті. ВІДЕО»* (23.09.22), «*“Вот наша армия, чуваки!”: П'яні “частково мобілізовані” росіяни готуються до відправки на війну проти України. ВІДЕО»* (23.09.22).

Найбільш дискримінаційний інфопродукт «Цензор.НЕТ» – політико-сатиричний тижневик «Підсвинки тижня шоу». У кожному випуску ведучі Наталя Соколенко та Богдан Буткевич висміюють найрезонансніші події сьогодення. В цьому випадку від hate speech потерпають політичні діячі. Автори тижневика зазначають: «Політики схильні ображатися на злі жарти. Але ми лише дзеркало, яке відбиває їхню глупоту, зухвалість чи нарцисизм. Тому, перефразовуючи нашого класика Коцюбинського, говоримо “Свині не винні, винні політики”». Журналістський проєкт є цілком дискримінаційним, адже формує упереджене ставлення до українських політсил. Створюючи сценарій на основі політичних факапів, медіа нівелює роботу народних депутатів і посилює рівень недовіри до влади.

Іноді випуски шоу присвячують «новинам з-за поребрика», як-от 11.09.2022. З-поміж нейтральних жартів, кинутих в адресу країни-агресорки, можна виділити чимало слів ненависті: «рашка», «безногі чмоні», «мерзотне Пуйло», «страна рабов, страна господ», «ублюдки», «біологічне сміття», «долбодятли», «дибілоїди», «рашка-говняшка», «красотуля з підрехтованим таблом» (ред. – Соловійов), «свинособаки», «пропагандони» тощо.

Також зафіксовані висловлювання, що можуть сприйматися аудиторією, як заклик до насильства. Коли ведучі говорили про директора російського дитсадка, якого звільнили через нагородження дітей «проукраїнськими» відзнаками, Богдан Буткевич емоційно прокоментував: *«А треба було розстріляти. От при Сталіні такого не було. Тоді порядок був. Треба було розстріляти, і дітей також, щоб неповадно було»*. Звичайно, журналіст не закликав аудиторію до вбивства, його слова – це скоріше пародія на людей, які ностальгують за радянськими часами і не упускають можливості нагадати, як добре їм тоді жилося. Але є ризик, що слова Буткевича можуть бути неправильно інтерпритовані.

Третє проаналізоване видання – «Українська правда», тут hate speech звучить у цитатах. Наприклад, в одному з інтерв'ю мер Мелітополя Іван Федеров називає росіян «рашистами», Володимир Зеленський – «кривавими

покидьками», а секретар РНБО Данілов гостро реагує на провокаційну заяву російської політикині, декламує рядок із вірша Тараса Шевченка: *«Валентині Матвієнко. “Рабі, подножці, гязі Москви”, людині без честі, проклятій своєю Батьківщиною, варто пам’ятати: Росії має вистачити тільки одного ресурсу – на виплати репарацій і контрибуцій Україні, на масові поховання своїх військових і на справедливість вироку Гаазького трибуналу».*

Один раз згадується слово «мобік»: *«Наступ на Харківщині: двоє “мобіків” здалися прикордонникам»* (13.09.22). Вагома частина ненормативної лексики зосереджена саме у телефонних розмовах, перехоплених розвідкою, які «Українська правда» розшифровує і подає у вигляді текстових заміток. Декілька прикладів подібних матеріалів: *«“Везде хохлы”: окупант розповів, як вони сидять в оточенні без зброї і зі злості твалтують жінок»* (20.09.22), *«“Апатія, деморалізація, ху*зація”: окупанти Херсонщини мріють про поранення і вихід з війни»* (27.09.22), *«“В кровіце весь. Ни снарядов, ни оружия, них*я”: окупанти відступають під натиском ЗСУ»* (12.09.22). Важливо зазначити, що пряма мова передається дослівно, без додаткової інтерпретації автора, чітко відмежовується від фактажу за допомогою спеціальних позначок «дослівно», «пряма мова» або «цитата».

Періодично «Українська правда» робить підбірки мемів, тік-токів, коментарів, присвячених ключовим подіям війни. Так, журналісти не пройшли повз масовий виїзд росіян з метою уникнути часткової військової мобілізації, створивши матеріал на основі відеоповідомлень мешканців Казахстану і Киргизстану, які публічно демонстрували неприязнь до країни-агресорки та її громадян. Деякі меседжі, розтиражовані «Українською правдою» відверто закликають до дискримінаційних практик, зокрема, до відмови у здачі житла і заборони працевлаштування: *«Понаїхали! Бішкек – не гумовий. Прийом на роботу – тільки зізнанням киргизької мови. Реєстрацію пред’явіть, будь ласка. Здаю квартиру тільки людям з азійською зовнішністю. Слов’яни, відійдіть. Сала немає, тільки баранина».*

Такі матеріали не надто інформативні. Вочевидь, їх мета – продемонструвати низьку боєздатність російської армії, відсутність бойового духу, висміяти і деморалізувати ворога, що є частиною російсько-української інформаційної війни.

2.2 Аналіз результатів дослідження

За результатами моніторингу вітчизняних онлайн-видань («ТСН», «Цензор.НЕТ» та «Українська правда»), що увійшли в топ-3 за популярністю серед інтернет-користувачів України в досліджуваний нами період, зафіксовано наявність контенту, здатного призвести до створення нового або поглиблення вже існуючого конфлікту.

Більшість слів емоційно-негативного забарвлення, що використовувалися з 01.09.2022 по 01.10.2022, з'явилися з початком повномасштабної війни («рашисти», «свинособаки», «чмобіки», «могилізація», «орки», «бульбофюрер», «зомбовані», «бункерний дід» тощо) і мають конкретного адресата – громадян Росії та їх соратників (білорусів, чеченців, казахів, українців, що підтримали політику Кремля). Мета з якою використовується провокаційна риторика теж очевидна – стигматизації суспільства та цілеспрямоване відмежування «своїх» від «чужих», поділ на «ворогів» та «друзів».

На основі проведеного контент-аналізу можемо виділити лінгвістичні маркери мови ворожнечі до яких частіше за все вдавалися медійники аналізованих інтернет-видань:

- видозмінені літературні вирази, які викликають неприємні асоціації, ображають, принижують, висміюють адресата (наприклад, використання слів Шевченка «раби, подножки, грязь Москви» адресовані російській політичині Валентині Матвієнко або цитати Лермонтова «Прощай, немытая Россия», фраза Бориса Грінченка «дурень думкою багатіє» присвячена Путіну і його захмарним планам тощо);

- використання некоректної лексики для надання клікабельності заголовкам («На Московії палає: “Азов”, мобілізація і котлети з мухами»,

«Наркомани, терористи, грабіжники та боржники: опубліковано дані кадирівців, які воювали проти України», «Путін та золота лопата: як очільник Кремля “розважався” в Узбекистані»);

- вживання пейоративів задля демонстрації зневаги, презирства, упередженого ставлення по відношенню до людини чи групи людей;
- okazіоналізми («лукашенківщина», «москалізувати»);
- оціночні дієслова («закобзонили», «затаврувати», «понаїхало», «зомбувати», «драпали», «наперли»);
- вживання безцеремонної, фамільярної лексики («братани», «генерали в колготках», «взяти на понт», «дон-дон»);
- підбурювання упереджень та соціальних стереотипів;
- іронія або інші різновиди злого гумору;
- заклики до дискримінації у відкритій та завуальованій формах;
- поділ аудиторії на «своїх» і «чужих»;
- створення негативної репутації (жінки – несаможітні, розумово обмежені, хасиди – агресивні злочинці, переселенці – приживали, росіяни – алкозалежні та небоєздатні);
- повторення слів для привернення уваги.

Серед проаналізованих онлайн-видань лідером у використанні мови ворожнечі є «ТСН». Нам вдалось нарахувати 218 проявів агресивної риторики, в більшості випадків – це експресивні слова негативного забарвлення. Наприклад: «Циркорєферендум в Маріуполі», «Майстри перевзування», «Купа м'яса підсилить бойові можливості РФ», «Божевільний дід іде ва-банк», «Бермудський трикутник з утилізації росіян». Переважно онлайн-медіа цитує інших спікерів (64% від загальної кількості новин), які вдаються до згрубілої лексики, стереотипних фраз. Утім, 36% – це прояви hate speech саме в авторських матеріалах.

Мовна агресія спрямовується не тільки проти громадян РФ, хоча їх згадували в негативному ключі найбільше – (59%). Ненормативна лексика

застосовувалася до жінок – 28%, вірян – 4,2%, національних меншин – 3,6%, інших категорій населення – 5,2%.

Рис. 2.2.1. інфографіка «Мова ворожнечі в онлайн-виданні «ТСН»»

Друге місце за вживанням агресивної риторики займає «Цензор.НЕТ». В період з вересня по жовтень журналісти видання використали 103 дискримінаційні конструкції, вживання яких може трактуватися як усвідомлене розпалення ворожнечі. Нам вдалося виявити мову ненависті в 41% медіапублікацій, продукваних ЗМІ.

Як і в попередньому випадку, hate speech стосується переважно росіян. 74% матеріалів мають на меті принизити, висміяти супротивника. У цьому виданні читаємо: «Окупанти тікають на танку», «Український борець веде полоненого окупанта і співає пісню про вояків УПА: «Файна пісня, правда»?», «Російським мобілізованим видають іржаві автомати», «Вербують зеків», «Орут, как бабы», «Палять себе, щоб не йти на війну».

Також hate speech застосовується до представників різних національностей – 11,5%, матеріали, що дискримінують за ознакою гендерної

належності склали 8% від їх загальної кількості, 6,5% – поодинокі прояви мови ворожнечі до інших категорій населення (політиків, громадських діячів тощо).

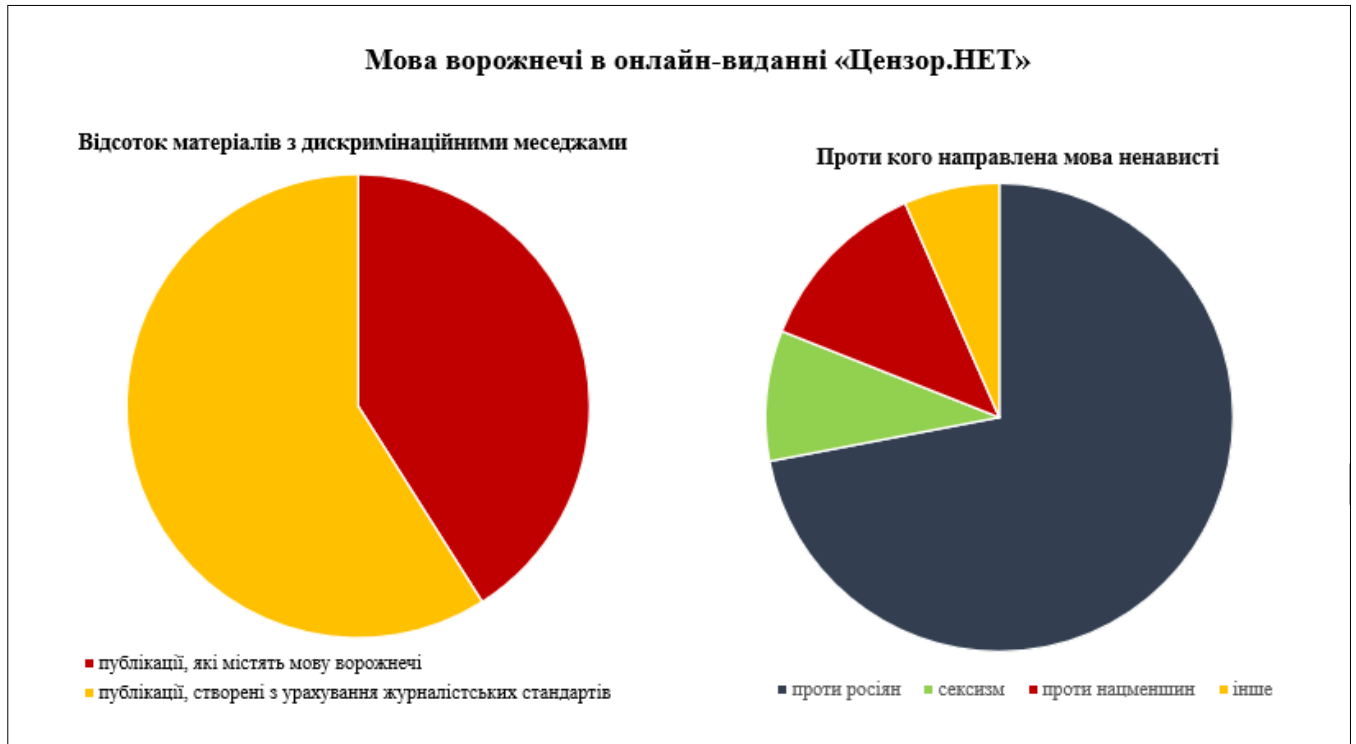

Рис. 2.2.2. інфографіка «Мова ворожнечі в онлайн-виданні «Цензор.НЕТ»»

Суспільно-політичне інтернет-видання «Українська правда» за результатом контент-аналізу є лідером з дотримання журналістських стандартів. За досліджуваний період медіа використало мову ворожнечі 26 разів, 14 з яких – цитування експертів. Варто зауважити, що «Українська правда» чітко відмежовує авторську позицію від коментарів, використовуючи для цього спеціальні позначки. Аналогічно з попередніми засобами масової інформації – головна «мішень» мови ворожнечі – жителі Росії, а точніше – мобілізовані росіяни. Проти них спрямовано найбільший відсоток hate speech – 82%.

Промовистими є заголовки: «Так тікали, що штани згубили: прикордонники показали захоплені позиції окупантів», «“Везде хохлы” : окупант розповів, як вони сидять в оточені без зброї і зі злості гвалтують жінок», «“Привезёшь мне кучу кителей, чью-то голову”»: наречена окупанта замовляє “трофеї” з війни».

Також упереджені формулювання застосовувалися у бік нацменшин – 9,4%, перепало політичним діячам – 6,2% та переселенцям, яких журналісти «Української правди» назвали соціальними туристами – 2,4%.

Рис. 2.2.3. інфографіка «Мова ворожнечі в онлайн-виданні “Українська правда”»

Проаналізувавши медіапублікації в найпопулярніших онлайн-виданнях України, можемо стверджувати, що у воєнному медіадискурсі активно продукуються комунікативні стратегії дискримінаційного характеру. В досліджуваних засобах масової інформації, простежуються прояви вербальної агресії, направлені на різні соціальні групи (меншини). Переважно журналісти вдаються до середньої та м’якої форми агресивної риторики.

Небезпека мови ворожнечі існує давно. Відомі випадки, коли застосування hate speech стало причиною трагічних наслідків, тисяч смертей. Використання мовних конструкцій ненависті може підбурювати до скоєння злочинів на ґрунті відмінностей. Тому ЗМІ мають бути свідомими, керуватися професійними етичними стандартами та утримуватися від трансляції агресивної риторики.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ МІНІМІЗАЦІЇ ВЖИВАННЯ ВИСЛОВЛЮВАНЬ НЕНАВИСТІ

3.1 Міжнародний досвід боротьби з використанням мови ворожнечі у журналістиці

Науковці тривалий час сперечаються стосовно регулювання мови ворожнечі у ЗМІ. Одні теоретики стверджують, що цензурування агресивної лексики сприятиме дотриманню рівності у медіадописах, інші ж трактують заборону hate speech, як обмеження фундаментального права людини на свободу висловлювання поглядів.

Т. Массаро виділяє три основні підходи до контролю мови ворожнечі [10]. Перший – пропонує дозволити її застосування в медіапросторі, аргументуючи це можливістю індивідуального вираження автора. Другий підхід передбачає пригнічення мови ненависті через введення санкцій та кримінальної відповідальності. Прихильники цього погляду вважають, що покарання має застосовуватися у тому випадку, коли hate speech направлений на членів історично підпорядкованої групи (меншини), а не домінуючої. Третій підхід, найсучасніший, забороняє будь-які прояви вербальної та невербальної агресії на основі статті, національної приналежності, сексуальної орієнтації, релігійних переконань або інших ознак.

Існує ряд документів, які на законодавчому рівні забороняють мову ненависті, зокрема, Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (стаття 14 «Заборона дискримінації») [26], Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації [33], Декларація ЮНЕСКО про расу і расові заборони [15] тощо.

Камінь спотикання полягає в тому, що впровадження юридичної концепції «hate speech» суперечить свободі вираженню поглядів. Науковиці М. Медведева, М. Дібрівіна, Р. Кухарчук застерігають [31, с. 99]: «Суспільство позбудеться права критикувати або виступати проти недопустимої поведінки

особи чи групи осіб, у тому числі – політиків. Затвердження такої концепції становить загрозу свободі журналістської діяльності, адже будь-яка критика дій представників органів влади трактуватиметься як мова ворожнечі».

Кожна людина має право вільно висловлювати свої думку, у тому числі – критикувати дії іншої особи. Доцільно підкреслити, що піддаватися критиці можуть саме вчинки, а не природні дані (наприклад, зовнішність чи приналежність до певної етнічної когорти). Агресивна риторика, що базується на таких ознаках, як колір шкір, гендерна ідентичність, національність тощо мають засуджуватися суспільством і заборонятися законом. В багатьох європейських країнах передбачене покарання за поширення мови ворожнечі в засобах масової інформації.

Р. Кухарчук та Е. Дібрівіна у статті «Мова ворожнечі як тавро і цензура. Європейський контекст» [18] ставлять за приклад Великобританію. Згідно із місцевими законами, людина, яка в усній чи письмовій формі застосовує hate speech, визнається винною у скоєнні злочину, за умови, що її дії могли спричинити розпал расової, гендерної, етнічної, релігійної або іншої ненависті.

Кримінальна відповідальність за підбурювання до дискримінації, ненависті або насильства, що базується на основі належності чи неналежності до етнічних, расових, релігійних груп також передбачена французьким законодавством. Карається подібна поведінка не тільки в медіа, а й в особистому спілкуванні. Так, у 2021 році французька акторка Бріжіт Бардо була притягнута до відповідальності за расистські висловлювання. Тоді Бардо назвала жителів острова Аморі де Сен-Кантен «аборигенами, які зберегли свої дикі гени», а обезголовлення кіз, яке є невід'ємною частиною індуїстських свят – «пережитками канібалізму минулих століть». Суддя розцінив слова акторки як расизм і зобов'язав виплатити штраф у розмірі 20 тисяч євро.

Мова ворожнечі є незаконною й у Канаді, там серйозні форми словесної агресії прирівнюються до кримінального злочину. Дещо іншою є ситуація в Австралії, де кримінальне покарання вважають несумісним з свободою

вираження поглядів, а також нерівноцінним шкоді та ризику, спричиненим hate speech.

При цьому австралійці, які потерпають від мови ненависті, мають можливість поскаржитися на свого кривдника. Щоправда більшість скарг не просуваються далі реєстрації. Причина тому – відсутність держустанови, яка могла б гарантувати виконання закону про заборону мови ворожнечі. Навіть така організація, як Австралійська комісія з прав людини не має повноважень, щоб розглядати подібні справи. Зрештою позивач або забирає заяву, або просто втрачає до неї інтерес.

Світовою спільнотою було розроблено чимало інструментів для подолання мови ворожнечі в журналістській практиці. Міжнародна федерація журналістів, наприклад, ініціювала створення робочої групи з протидії расизму та ксенофобії (International Media Working Group Against Racism and Xenophobia), завдання якої – розробка рекомендацій щодо уникнення дискримінаційних практик в ЗМІ. А в 1986 році організація внесла до Кодексу принципів статтю, згідно з якою «журналіст повинен усвідомлювати небезпеку дискримінації, яку пропагують ЗМІ, робити все можливе, аби уникнути трагедії такої дискримінації, яка ґрунтується, серед іншого, на ознаках раси, статі, сексуальної орієнтації, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного чи соціального походження» [34].

Щорічно десятки статей, звітів, посібників з порадами щодо висвітлення розмаїття та інклюзії в медіапросторі пропонує і британська організація «The Mediawise Trust».

Ще одна асоціація, яка за роки свого існування зробила значний внесок у боротьбу з різними формами дискримінації в медіа – це Інститут розмаїття ЗМІ (The Media Diversity Institute). Тут вивчають роль медіа у вирішенні міжгрупових конфліктів. На сайті організації публікуються документи, підручники, практичні інструменти, пов'язані з усіма аспектами розмаїття. Сайт містить багато корисної інформації для журналістів, працюючих з делікатними

темами, наприклад, розділ «Етнічність», в якому зібрані підказки стосовно того, як правильно висвітлювати етнічні теми у різножанрових текстах.

Експерти Мережі етичної журналістики на основі міжнародних стандартів розробили тест, що дає змогу оцінити контекст журналістської мови за п'ятьма критеріями [36]:

1. Посада або статус мовця: коли до мови ненависті вдаються особи, котрі не належать до кола публічних осіб, це може бути проігноровано.

2. Поширеність мови: приватна розмова не може завдати такої шкоди, як поширення мови ворожнечі в ЗМІ та інтернеті.

3. Цілі мови: проти кого спрямована мова, хто є потенційною жертвою та якого впливу вона може зазнати.

4. Зміст і форма мови: журналіст повинен встановити, чи не є його висловлювання небезпечними, чи не містять вони підбурювання до насильства, чи не призведуть до зростання ненависті.

5. Економічні, соціальні, політичні умови: якщо ситуація напружена, то слід уникати посилення напруженості, допустимо згадати про зміст промови, але без дослівного цитування.

На думку експертів, перед тим, як поширювати інформацію на широкий загал, журналіст має перевірити її за п'ятьма вищеперерахованими критеріями. Це допоможе уникнути етичної некоректності.

3.2 Встановлення відповідальності за поширення hate speech

Згідно з результатами нашого дослідження, побудованого на основі контент-аналізу, рівень використання мови ворожнечі в інформаційному просторі України залишається доволі високим. Руйнівна сила цього явища не викликає сумнівів, оскільки призводить до поляризації суспільства, а в умовах війни загрожує ще й територіальній цілісності країни. Саме тому протидія hate speech є актуальним питанням сьогодення.

В Україні боротьба з мовою ворожнечі здійснюється на законодавчому рівні. Відповідальність за розпалювання ненависті регулюють різні нормативні

акти – Кримінальний кодекс, ЗУ «Про засади запобігання та протидії дискримінації», ЗУ «Про захист суспільної моралі», ЗУ «Про інформацію» тощо.

Вищеперераховані документи закріплюють зобов'язання держави не допускати систематичного і цілеспрямованого розповсюдження hate speech, з метою запобігання розпалюванню расової, національної, релігійної ненависті або їх позитивного трактування.

При цьому, відповідно до статті 34 Конституції України кожному громадянину гарантується право на свободу думки та слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Однак, існують певні обмеження. Наприклад, Закон України «Про інформацію» [49] забороняє:

- заклики до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України;
- пропаганду війни, насильства, жорстокості;
- заклики до вчинення терористичних актів;
- заклики до розпалювання міжетнічної, расової та релігійної ворожнечі.

Доповнює перелік заборон Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу)» [46]. Для друкованих видань додатково діє заборона на пропагування комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, а також їхньої символіки. Не дозволяється популяризація країни-агресорки і всього, що з нею пов'язано, зокрема, органів влади, їхніх дій, які створюють позитивний образ нападника, виправдовують чи визнають правомірною окупацію території України.

Держава всіма можливими способами запобігає систематичному та безпідставному загостренню уваги на війні, насильстві, жорстокості, розпалюванні расової, національної та релігійної ворожнечі в телерадіопрограмах, забезпечує ідеологічний і політичний плюралізм у сфері

аудіовізуальних засобів масової інформації [51]. Відповідне положення закріплене в статті 4 ЗУ «Про телебачення і радіомовлення».

За порушення названого закону передбачено застосування санкцій. Порушник має сплатити 25 відсотків від розміру ліцензійного збору. Рішення стосовно стягнення даного штрафу ухвалює Національна Рада з питань телебачення і радіомовлення – конституційний, постійно діючий орган, метою якого є нагляд за дотриманням законів у сфері телерадіомовлення.

Широкого резонансу набув випадок штрафування Нацрадою наразі недіючого телеканалу «NewsOne» через мову ворожнечі щодо україномовного населення. На офіційному сайті держустанови сказано: «Передача “Епіцентр української політики” транслювалася 4 січня у прямому ефірі, а наступного дня – у повторі. Висловлювання В. Піховшека, що прозвучали під час передачі, містили ксенофобські, дискримінаційні та принизливі ознаки, оскільки частину українського суспільства за ознакою мови та прихильності до демократичного розвитку України було названо “ворогами” з агресивними намірами стосовно російськомовного населення України. Вони були спрямовані не на критику держави чи певних посадових осіб, а мали ознаки підбурювання й ненависті до певних груп суспільства, об’єднаних промовцем до категорії “бандерівсько-орієнтоване національне суспільство України”, “море бандеровщини”. Слід пам’ятати, що термін «бандеровець», “бандеровщина” використовується у російській пропаганді щодо України в різних формах як негативний стигматизуючий. У контексті промови В. Піховшек використав його стосовно етнічних українців, зокрема носіїв української мови» [53].

Факти поширення тлумачень, що здатні розпалити в суспільстві ворожнечу та ненависть, були виявлені і в ефірі одеського телеканалу «Здоров’я». Мовник транслював передачу «Український формат». Ведучі, що працювали у студії – Діана Панченко і Ростислав Сухачов спілкувалися з колишнім народним депутатом України ІХ скликання Іллею Кивою. Екснардеп у своїх висловлюваннях не лише поширював пропагандистські меседжі країни-агресорка та зневажливі міркування про окремих політиків і людей, які

підтримують їхні переконання, а й прямо висловлював радикальні заклики. За що телеканал зобов'язали сплатити штраф у розмірі 100 тисяч 480 гривень.

Крім того, в Україні існує Закон «Про захист суспільної моралі» [48], який обмежує розповсюдження інформації, що вважається неетичною чи непристойною. Зокрема, йдеться про виробництво та розповсюдження продукції (будь-які друковані, аудіо- та відеоматеріали засобів масової інформації), яка:

- має порнографічний характер;
- пропагує фашизм та неофашизм;
- пропагує невігластво, неповагу до батьків;
- принижує або ображає особистість за національною ознакою;
- пропагує бузувірство, блюзнірство, неповагу до національних і релігійних святинь;
- пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну конституційного ладу або територіальної цілісності України шляхом насильства;
- є проявом знущання з приводу фізичних вад (каліцтва), з душевнохворих, з літніх людей;
- пропагує наркоманію, токсикоманію, алкоголізм, тютюнопаління та інші шкідливі звички.

Тривалий час регуляція hate speech ускладнювалася через відсутність закону про інтернет-ЗМІ. Незважаючи на те, що питома вага інтернет-медіа в інформаційному полі більша, ніж у традиційних ЗМІ, жодного законодавчого підґрунтя для їх існування в Україні немає. Тобто, юридично вони не є ЗМІ, а ті, хто працює в них, автоматично не є журналістами. Це значить, що онлайн-медіа не несуть відповідальність за випущену у світ продукцію, її достовірність, об'єктивність, спричинені наслідки тощо. Виняток становлять сайти друкованих видань.

Однак 30 серпня Верховна Рада України у першому читанні підтримала законопроект «Про медіа», який і пропонує запровадити регуляцію роботи

онлайн-ЗМІ, діяльності блогерів та вебплатформ. Ухвалення цього закону є однією з вимог для вступу в ЄС й дотримання обраного курсу [52].

Наразі в українському законодавстві, яке регулює діяльність медіа, існує чимало прогалин, зокрема, в нормативно-правових актах відсутнє поняття «мова ворожнечі», немає і чітко встановлених критеріїв адміністративної та кримінальної відповідальності за її поширення.

Також важливо зазначити, що запровадження режиму воєнного стану, який був введений в Україні 24 лютого 2022 року, передбачає введення істотних обмежень прав і свобод, серед яких і права ЗМІ.

Основним нормативно-правовим актом, який регулює порядок введення та особливості управління державою під час воєнного стану, є Закон України «Про правовий режим воєнного стану». За цим законом, воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [50].

Відповідно до ст. 34 Конституції України свобода слова може бути обмежена в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку. Оскільки воєнний стан вводиться саме для відвернення загрози національній безпеці та територіальній цілісності України, то обмеження свободи вираження є виправданими у такій ситуації. Про можливість обмеження свободи слова в умовах воєнного стану йдеться і у ст. 64 Конституції.

Закон містить вичерпний перелік заходів, якими можуть бути обмежені права засобів масової інформації. Так, стаття 15 Закону передбачає, що у разі

введення воєнного стану військовому командуванню разом з органами влади надається право:

- здійснювати контроль за роботою телерадіоорганізацій;
- використовувати місцеві радіостанції, телевізійні центри для військових потреб і проведення роз'яснювальної роботи серед військ і населення;
- регулювати роботу цивільних телерадіоцентрів;
- забороняти роботу аматорських приймально-передавальних радіостанцій особистого і колективного користування;
- забороняти передачу інформації через комп'ютерні мережі.

Військове командування отримує право втручатися у редакційну політику теле- та радіоорганізацій, аж до права забороняти трансляцію тих чи інших програм. Однак, таке втручання не може бути свавільним, та має відповідати існуючим загрозам.

Таким чином, у разі введення воєнного стану права журналістів та ЗМІ підлягають обмеженню. Відповідно до закону, військове командування наділяється правами щодо здійснення контролю за діяльністю телерадіоорганізацій. На перший погляд, таке втручання у діяльність ЗМІ є порушенням права на свободу слова, закріпленого Конституцією України. Проте подібні обмеження допускаються законодавством та є виправданими в умовах війни.

3.3 Медіаосвіта як ключ до вирішення проблеми

Медіаосвіта – частина освітнього процесу, покликана підготувати суспільство до життя в сучасному інфопросторі, до сприймання та розуміння різної інформації, забезпечити здорову взаємодію громадськості з системою масмедіа, враховуючи динамічний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій.

У документах міжнародної організації ЮНЕСКО, яка відіграє важливу роль у вирішенні питань інформаційної грамотності, зазначається, що

медіаосвіта є частиною основних прав кожного громадянина будь-якої країни світу на свободу самовираження й права на інформацію, виступає своєрідним інструментом підтримки демократії [15].

Результатом медіаосвіти є високий рівень медіакомпетентності або, як її ще називають, медіаграмотності. Чим більше людина вивчає медіа, тим медіаграмотнішою вона є. Відповідно, медіаграмотністю називається сукупність знань та умінь, що дозволяють свідомо сприймати, використовувати, критично оцінювати інформацію, відмежовувати об'єктивну реальність від домислів, продукованих ЗМІ, спілкуватися і самовиражатися за допомогою медіазасобів.

Медіаграмотна людина цілком здатна протистояти агресивному медіасередовищу. Маючи базові навички інформаційної освіти, вона може тверезо осмислювати та добирати потрібну інформацію, уникаючи інфосміття. Вміє адекватно аналізувати зміст і контекст медіатекстів, визначати першоджерела [42, с. 21].

ЮНЕСКО рекомендує впроваджувати медіаосвіту в навчальні плани всіх держав, у систему додаткової, неформальної та «довічної освіти». Враховуючи стрімкий розвиток технологій, науковці вважають, що медіаосвіта повинна мати позитивний характер та бути доступною для всіх категорій населення. Подібної позиції дотримується і Рада Європи. У 2008 році Європарламент прийняв резолюцію стосовно введення обов'язкової медіаосвіти для школярів та вчителів країн Європейського Союзу [54]. Резолюція визнає медіаграмотність базовим елементом політики в сфері споживання інформації. Вже через два роки, у 2010-му, у відповідь на цю резолюцію Україна ухвалила Концепцію впровадження медіаосвіти.

Головна ідея цієї Концепції полягає в побудові якісної системи медіаосвіти і як результат – підготовки молодого покоління до безпечного існування в сучасному інформаційному суспільстві. На думку спеціалістів Національної академії педагогічних наук України, для вітчизняної медіаосвіти пріоритетними напрямками є:

- розвиток шкільної медіаосвіти шляхом впровадження навчальних програм для учнів молодших класів загальноосвітніх шкіл;
- інтеграція курсу «медіакультура», гурткової роботи, позакласних занять, факультативів медіаосвітнього спрямування для підлітків;
- фахова підготовка медіапедагогів та медіапсихологів, розроблення спеціалізованих навчальних курсів для підготовки і перепідготовки фахівців медіаосвітнього профілю;
- співпраця вищих навчальних закладів, які готують спеціалістів-медійників, з Національною академією наук України, Національною академією педагогічних наук України та Національною академією мистецтв задля обміну досвідом і кадрового забезпечення викладання спеціальних дисциплін для майбутніх медіапедагогів;
- організація за участю громадських об'єднань позашкільної освіти, батьківської педагогіки, творчих студій для дітей та молоді, фестивалів, конкурсів для сприяння розвитку медіакультури;
- налагодження повноцінного діалогу самих медіа, підвищення компетентності працівників різних редакцій [27].

Станом на 2022 рік українськими спеціалістами з медіаосвіти розроблено чимало навчальних матеріалів, практикумів для аудиторії різного віку, завдання яких – вивчення медіакультури, навчання аналізу медіатекстів різних видів і жанрів, а також створення власного медіапродукту. Перший фундаментальний підручник з медіаосвіти, випущений Міністерством освіти і науки, молоді та спорту, вийшов друком у 2012 році. Розрахований він на майбутніх вчителів – студентів педагогічних вишів та слухачів інститутів післядипломної педагогічної освіти. Протягом наступних двох років вийшла збірка авторських уроків з основ медіаграмотності для проведення уроків у середніх загальноосвітніх закладах.

Як зазначає Н. Череповська, перший крок до формування медіаграмотного суспільства – це ніщо інше, як шкільна медіаосвіта, яка передбачає роботу з учнями загальноосвітніх шкіл, і націлена на виховання їх

особистісної медіакультури. Всебічна підготовка дітей, прививання навиків критичного мислення та інформаційної гігієни, починаючи з раннього віку, в майбутньому дозволить виховати свідомих споживачів медіапродукції [57, с. 48].

Не варто плутати поняття «медіаосвіта» і «журналістська освіта», наголошує авторка дисертації «Формування професійної компетентності майбутніх журналістів засобами іншомовних періодичних видань» І. Чемерис. На думку дослідниці, медіаосвіта – це процес розвитку особистості за допомогою засобів масової комунікації, покликаний сформувати вміння усвідомлено сприймати, критично осмислювати, інтерпретувати медійні тексти з метою розширення загальних, соціокультурних та професійно значущих знань, комунікативних і творчих здібностей. А під терміном «журналістська освіта» слід розуміти підготовку кваліфікованих кадрів для медіаіндустрії.

На наш погляд, використання журналістами мови ненависті – це якраз один із наслідків низького рівня журналістської освіти. Для мінімізації вживання hate speech вважаємо за необхідне підвищувати рівень медіаграмотності майбутніх медійників, журналістів-практиків, громадськості, інформуючи про явище мови ворожнечі, можливості її розпізнавання та уникнення. Задля цього корисно організовувати лекції, тренінги, круглі столи, а також розглядати відповідні теми в межах навчального процесу при підготовці фахівців зі спеціальності «Журналістика».

Також важливою умовою протидії мові ворожнечі є діяльність органів саморегуляції ЗМІ та ведення системного моніторингу проявів вербальної агресії. Спроби відіграти роль регулятора політики протидії мові ворожнечі та дотриманні стандартів журналістської етики здійснюються Незалежною медійною радою, яка була створена за ініціативи вітчизняних медійних організацій у 2016 році.

В тому ж році діяльність у відповідному напрямі активізував Інститут масової інформації, який наразі є одним із найпотужніших каналів боротьби з мовою ворожнечі. За час свого існування він опублікував з півсотні статей,

спрямованих на протидію дискримінаційним практикам у ЗМІ. А минулого року Інститут масової інформації спільно з інтернет-виданням «Детектор медіа» запустили механізм скарг на неякісні журналістські матеріали. На своїх сайтах вони розмістили спеціальні форми для подання публічних скарг. Так, кожен користувач може надіслати зафіксований факт неетичності і висловити свою думку стосовно непрофесійності медіа або окремого журналіста. Якщо порушення серйозне і потребує покарання, організації передають скарги уповноваженим органам – Незалежній медійній раді та Комісії журналістської етики для подальшого розгляду справи.

В Україні моніторинговою діяльністю займаються: Центр демократії та верховенства права, Комісія з журналістської етики, Незалежна медіа-профспілка України, Інститут масової інформації, Центр протидії дезінформації при РНБО України, Асоціація журналістів «Новомедіа».

ВИСНОВКИ

Незважаючи на поширеність мови ворожнечі та понад сторічну історію вивчення феномену, дослідники так і не дійшли єдиної концепції щодо тлумачення поняття. Хоча приблизно однакова термінологія пропонується як в документах міжнародних інституцій, так і в працях лінгвістів, де виокремлюється низка ознак, характерних для агресивної риторики, серед яких: підбурення, пропагування або виправдання ненависті, дискримінаційна поведінка щодо окремих осіб чи певних соціальних груп. Обов'язковий елемент мови ворожнечі – публічність, що досягається через трансляцію упереджень та негативних наративів каналами зв'язку, в першу чергу, – засобами масової інформації, де представників меншин зображують з урахуванням їх соціального положення, популярності, рівня доходів тощо.

Використання мови ворожнечі у медіа загрожує формуванням соціальної нерівності в суспільстві, конструюванням стереотипної моделі світосприйняття, провокуванням психологічної чи фізичної дискримінації, а ще – розпалюванням міжнаціональних, міжетнічних, міжконфесійних та інших видів конфліктів.

Конструкції hate speech можуть бути явними й прихованими. Прямі вияви негативу – заклики до насильницьких дій та фізичного знищення «чужих» – є порушенням не тільки журналістських стандартів, але й Кримінального кодексу України. ЗМІ рідко вдаються до відкритої ворожості, зазвичай, вербальна агресія просочується у маси через використання згрубілої лексики, діалектизмів, жаргонізмів, оціночних суджень. До того ж, агресія може мати не лише вербальні (мовленнєві) вияви, упередженість можна розгледіти в жестикуляції, інтонуванні, поведінці, символах, мемах тощо.

Загалом розділяють три види мови ворожнечі: жорстку, середню і м'яку. Жорстка форма передбачає наявність закликів до насильства та дискримінації: вбити, депортувати, завдати фізичної чи моральної шкоди. Середня виявляється у намаганнях виправдати дискримінаційну поведінку. Сюди ж належать спроби хибно звинуватити певну соціальну групу в скоєні злочину, негативному впливі

на суспільство. М'якою мовою ворожнечі називають приписування негативних якостей, оббріхування, навішування ярликів, необгрунтовану критику меншин, створення для її представників фальшивого, часто несхвального, іміджу.

Мова ворожнечі народжується в періоди політичної, економічної, соціальної турбулентності та призводить до трансформації комунікативних форм. Змінюються значення слів, закони їх вживання. Нейтральні вирази набувають зневажливого сенсу, викликають цілеспрямовану емоційну реакцію, мета якої – розділити суспільство на «ми–вони» або «свій–чужий». Важливо розуміти, ворожа риторика може існувати лише всередині певних угруповань, де створюються сприятливі умови для її розвитку та укорінення, що провокує появу інших, відмінних, груп – ворогів.

Глобальні дискурсивні зміни у вітчизняному медіапросторі відбулися з окупацією Криму, початком війни на Сході та повномасштабним вторгненням Росії. Події 2014-2022 року змінили психолінгвістичну та лінгвокультурну парадигму мови ворожнечі. Це наклало відбиток на темах медіапублікацій, на змісті та способах використання ворожих висловів тощо. Агресивна риторика перетворилася на технологію введення інформаційної війни, коли образ супротивника позбавляється людських якостей, наділяється абсолютно не притаманною людині манерою поведінки, руйнуються способи ідентифікації особистості по відношенню до соціальної групи, що призводить до трансформації самоідентифікаційних процесів. Конструюється уявлення про меншовартість, моральну неповноцінність, кримінальність та деструктивний вплив на соціум, виникають стереотипні установки, спрямовані на деморалізацію культурної спадщини, ціннісних орієнтирів учасників протилежної сторони конфлікту. Дегуманізація ворога дозволяє агресорові бути менш емпатичним до жертви та не відчувати провини за скоєнні злочиння.

Отже, hate speech є технологією, спрямованою на зміну цінностей реципієнтів, на формування уявлень про опонентів або співгромадян, що не відповідають загальним «нормам». Російсько-українська інформаційна війна – яскравий приклад когнітивної війни, в межах якої ведеться боротьба за

програмування мислення як своєї сторони, так і протилежної в потрібному напрямі. І не просто за програмування, а за перепрограмування, коли відбувається цілковите переосмислення понять «друг» і «ворог», самоідентифікація окремих громадян і нації вцілому.

Аналіз фактичного матеріалу виявив, що у всіх розглянутих онлайн-виданнях зустрічаються прояви мови ненависті. Найменше дискримінаційної риторики в інтернет-виданні «Українська правда». 12% матеріалів мають ознаки упередженості, тобто лише в одному з десяти проаналізованих матеріалів є прояви hate speech. На другому місці «Цензор.НЕТ», майже половина публікацій містить висловлювання ненависті. Абсолютним рекордсменом з недотримання журналістських стандартів є «ТСН» – 64% текстів, опублікованих в період дослідження, мають прояви агресивної риторики.

Найрозповсюдженіша помилка, якої допускаються медійники, – це зловживання некоректною лексикою. В онлайн-виданнях зустрічаються слова та словосполучення, котрі можуть підкріплювати стереотипні образи, що вже склалися в суспільстві, розпалювати ворожнечу, підбурювати до дискримінаційних дій. Невідомою залишається причина застосування такої риторики. Це може бути як низька кваліфікація працівників ЗМІ, незнання етичних стандартів, так і навмисне використання hate speech з метою привернути увагу аудиторії. Друга за поширеністю проблема – цитування висловлювань ненависті, деколи невідокремлене від основного тексту. Часто ворожість проявлялась саме в коментарях політичних діячів або військових експертів. Дискримінаційна риторика від авторитетних осіб є так само небезпечною, може впливати на імідж соціальних груп, завдавати непоправної шкоди їх окремим представникам та суспільству загалом. За ознаками – це прояв м'якої форми мови ворожнечі.

Ще одна явно виражена проблема – розподіл суспільства на «своїх» і «чужих». Відомий метод розпалення ненависті, породження нетерпимості до окремих груп за певною ознакою. Медійники протиставляють представників

різних конфесій, національностей, етносів іншим громадянам, тим самим заперечуючи можливість їх мирного співіснування.

Журналісти часто не усвідомлюють власного значення у пропагуванні нетерпимості, не відокремлюють факти від коментарів та оціночних суджень, поширюють чутки та мову ворожнечі, формуючи нові стереотипи, заперечуючи рівність людей у своїх правах. Конфліктно-нейтральна лексика не здатна викликати такого ж резонансу, як агресивна риторика. Текст, написаний за усіма стандартами, не привертає такої уваги й не викликає емоційної реакції, необхідної для досягнення результатів маніпуляції. Негативна конотація виконує функцію рушійного механізму, який використовується для соціальної стигматизації, конструювання вигідних образів та дестабілізації суспільства.

Небезпека мови ворожнечі не викликає сумнівів. Вербальна агресія здатна негативно впливати на суспільний устрій, поляризувати громадян і навіть змінювати хід історичних подій. Висловлювання, які спочатку здаються дотепними і кумедними, за короткий проміжок часу накладають відбиток на життя мільйонів людей. Саме мова ворожнечі є першим кроком до виникнення конфліктів та соціальних протиріч. Тому гостро постає питання протидії агресивній риторичі. В Україні боротьба з hate speech здійснюється на законодавчому рівні. Відповідальність за розпалювання ненависті регулюють такі нормативно-правові акти, як: ЗУ «Про засади запобігання та протидії дискримінації», ЗУ «Про захист суспільної моралі», ЗУ «Про інформацію», ЗУ «Про телебачення і радіомовлення», Кримінальний кодекс тощо. Вищеперераховані документи закріплюють зобов'язання держави не допускати систематичного і цілеспрямованого розповсюдження мови ворожнечі, з метою запобігання розпалюванню расової, національної, релігійної ненависті або їх позитивного трактування. Але чинний закон не захищає всі вразливі категорії населення, до того ж притягти винуватця до відповідальності можна лише, звернувшись до суду з відповідним позовом.

Ключ до вирішення проблеми – медіаосвіта, причому не тільки медійників. Враховуючи, що лєвова частка емпіричних даних – це не власне

журналістські висловлювання, а коментарі високопосадовців, то останнім теж потрібно вивчати проблему. Мінімізувати поширення вербальної агресії у засобах масової інформації дозволяють регулярні моніторинги та просвітницькі заходи. Загалом розвиток критичного мислення, утвердження принципів толерантності та гуманізму є основою протидії мові ворожнечі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Baker, Edwin (2009): *Autonomy and Hate Speech*. In: Hare, I./Weinstein, J. (ed.): *Extreme Speech and Democracy*. New York, 139-157.
2. Brown A. What is hate speech? Part 2: Family resemblances. *Law Philos.* 36(5). 2017. P. 561–613.
3. Cohen-Almagor R. *Hate and Racist Speech in the United States: A Critique*, 2016. URL : <https://ssrn.com/abstract=2880753> (14.09.2022)
4. Dijk T. A. van. *Ideology and discourse. A multidisciplinary introduction*. 2000. URL : <http://www.hum.uva.nl/teun>.
5. Edward L. Bemays. *Manipulating Public Opinion*. JSTOR, 2003. 148 p.
6. Hate speech. *Oxford living dictionaries* : веб-сайт. URL : https://en.oxforddictionaries.com/definition/hate_speech (дата звернення: 16.08.2022).
7. Howard J. *Free speech in the UK: it's the business of parliament, not Ofcom, to judge what is ok to publish*. URL : <https://theconversation.com/free-speech-in-the-uk-its-the-business-of-parliament-not-ofcom-to-judge-what-is-ok-to-publish-132219> (20.09.2022).
8. Parekh B. *Is there a case for banning hate speech?* In *The Content and Context of Hate Speech: Rethinking Regulation and Responses*, ed. M Herz, P Molnar, pp. 2012. Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press. P. 37–56.
9. Stangor S. *The Study of Stereotyping, Prejudice, and Discrimination Within Social Psychology : A Quick History of Theory and Research* . *Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*. N. Y., 2009. 173 p.
10. Toni Marie Massaro. *Equality and Freedom of Expression: The Hate Speech Dilemma*, 32 *Wm. & Mary L. Rev.* 211, 1991. P. 213. URL : <https://scholarship.law.wm.edu/wmlr/vol32/iss2/3> (11.09.2022).
11. Walker Samuel. *Hate Speech: The History of an American Controversy*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1994. ix, 217 pp.

12. Вебер А. Навчальний посібник з проблематики «мови ненависті» [пер. з англ. Східно-Європейського Інституту Розвитку; за заг. ред. Павліченка О. М.]. Київ : Тютюкін, 2010. 96 с.
13. Горбачова О. Мова ворожнечі : ксенофобія чи безладність. Правий екстремізм і толерантність : з досвіду України та Німеччини. Київ : Заповіт, 2008. 63 с.
14. Декларація принципів толерантності від 16.11.1995. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503 (дата звернення: 14.09.2022).
15. Декларація ЮНЕСКО про расу та расові заборони від 27 лист. 1978 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_906 (дата звернення: 20.09.2022).
16. Джакобс Дж., Поттер К. Злочини ненависті: Карне право і політика ідентичності. Нью-Йорк : видавництво «Оксфордський університет», 1998. 123 с.
17. Дзялошинський І. М. ЗМІ та громадянське суспільство. *Актуальні проблеми Європи*. 2008. № 2. С. 192-209.
18. Дібрівна Е., Кухарчук Р. Мова ворожнечі як тавро і цензура. Європейський контекст. *Українська правда* : веб-сайт. URL : <https://www.pravda.com.ua/columns/2017/09/22/7155975/> (дата звернення: 08.09.2022).
19. Дуцик Д. «„Мова ворожнечі“ в дискурсі українських медіа». *Збірник наукових праць Донецького державного університету управління. Том XIII. Серія Соціологія*. Донецьк, 2012. Випуск 217. С. 112-119.
20. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 16.08.2022).
21. Іллюк Н. Медіа-освіта молоді як детермінанта сучасного інформаційного суспільства. *Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації*. 2011. № 1. С. 121.

22. Ісакова Т. О. Мова ворожнечі як проблема українського інформаційного простору. *Стратегічні пріоритети. Серія : Політика*. 2016. № 4. С. 90–97.
23. Карп'як О. Вата з укропом: мова політичних мемів. URL : <http://discourse.in.ua/library/vata-z-ukropom-mova-politychnyh-memiv> (дата звернення: 10.08.2022).
24. Кодекс професійної етики українського журналіста. URL : http://old.nsju.org/tabmenu/kodeks_etiki.
25. Колесник Г. Мова ворожнечі як соціальний та лінгвістичний феномен. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2021. Т. 32 (71). № 4. Ч. 3. С. 278–283.
26. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод Ради Європи від 4 лист. 1950 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 19.09.2022).
27. Концепція впровадження медіаосвіти в Україні. Схвалена постановою Президії Національної Академії педагогічних наук України від 20.05.2010 р. Протокол №1-776- 150. 15 с.
28. Кузнєцова Т., Штурхецький С. Стандарт рівності : посібник пресової практики з гендерної перспективи. Рівне, 2015. 48 с.
29. Куссе Х. Агрессия и аргументация; пер. с нем. М. Новосёловой. Винница: Издательство ФОП Кушнир Ю. В., 2019. 300 с.
30. Ліщинська Н. Патогенний текст як засіб масової маніпуляції. Документ у збереженні індивідуальної / соціальної пам'яті: Збірник наукових праць. 2016.
31. Медведєва М., Дібрівна Е., Кухарчук Р. «Мова ненависті» в міжнародному та європейському правовому контексті. *Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць*. 2017. Вип. 133. С. 95- 105.
32. Методологія аналізу ЗМІ окупованих територій Донецької та Луганської областей Інститут масової інформації : веб-сайт. URL :

<https://imi.org.ua/monitorings/metodologiya-analizu-zmi-okupovanihteritoriy-donetskoji-ta-luganskoji-oblastey-ucbi-2017/> (дата звернення: 22.09.2022).

33. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 04.02.1994. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105 (дата звернення: 15.08.2022).

34. Міжнародна федерація журналістів. URL : <http://ifj.org> (дата звернення: 12.09.2022).

35. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 09.09.2022).

36. Мова ворожнечі та ЗМІ: міжнародні стандарти та підходи. URL : http://noborders.org.ua/wp-content/uploads/2015/11/guidelines_hatespeech_media.pdf.

37. Мова ворожнечі у ЗМІ: якою вона буває та до чого призводить. Інститут масової інформації : веб-сайт. URL : <http://imi.org.ua/journalisticstandards/55429-mova-vorojnechi-u-zmiyakouy-vona-buvae-ta-do-chogo-prizvodit-infografika.html> (дата звернення: 09.10.2022)

38. Мову ворожнечі в Україні поширюють політики-експерти. URL :: <https://www.radiosvoboda.org/a/24740474.html> (дата звернення: 26.09.2022).

39. Моніторинг проявів расової та етнічної ворожнечі чи нетерпимості в українському сегменті Інтернету – поширення мови ворожнечі та заклик до нетерпимості (мова ворожнечі, як зброя для правої риторики). Київ : ФО-П «Борбулевич З.І.», 2011. 85 с.

40. Моргун А. Війна Росії проти України: тенденції конфліктного дискурсу в сучасних українських ЗМІ. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 3–4 (83-84). С. 352–362.

41. Окупація мізків, зомбування, геноцид: презентована доповідь «Мова ворожнечі в онлайн-медіа, які висвітлюють події у Криму». URL : <https://www.stopfake.org/uk/okupatsiya-mizkiv-zombuvannya-genotsid-prezentovana-dopovid-mova-vorozhnechi-v-onlajn-media-yaki-visvitlyuyut-podiyi-u-krimu/>.

42. Потятиник Б. В. Медіа : ключі до розуміння. Львів : ПАІС, 2004. 312 с.
43. Потятиник Б., Лозинський М. Патогенний текст. Львів : Місіонер, 1996. 296 с.
44. Почепцов Г.Г. Особенности пропагандистских механизмов с двух сторон российско-украинского конфликта. URL : <http://discourse.in.ua/node/4221> (дата звернення: 01.08.2022).
45. Прищепа Г. «Мова ненависті» як лінгвістичний маркер «гібридної війни». *Психолінгвістика. Психолінгвістика. Psycholinguistics*. 2017. Вип. 22 (2). С. 98–112.
46. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні від 4 лист. 2018 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12> (дата звернення: 16.08.2022).
47. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 13 трав. 2014 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17> (дата звернення: 20.08.2022).
48. Про захист суспільної моралі : Закон України від 20 лист. 2003 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15#Text> (дата звернення: 25.08.2022).
49. Про інформацію : Закон України від 1 січ. 2017 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 21.08.2022).
50. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 року URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 22.08.2022).
51. Про телебачення та радіомовлення : Закон України від 4 лист. 2018 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12> (дата звернення: 21.08.2022).
52. Проект закону про медіа від 30.08.2022 р. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69353 (дата звернення: 11.10.2022).

53. Регулятор оштрафував телеканал «NewsOne» через мову ворожнечі. URL : <https://www.nrada.gov.ua/regulyator-oshtrafuvav-telekanal-newsone-cherez-movu-vorozhnechi/> (дата звернення: 16.09.2022).

54. Резолюція о введенні обов'язального медіаосвіти для школярів і вчителів країн Європейського Союзу. 2008. URL : <http://www.europarl.europa.eu/sides/> (дата звернення: 23.09.2022).

55. Рекомендація N R (97) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам учасникам з питань «розпалювання ненависті». URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_093?lang=en (дата звернення: 24.08.2022).

56. Савончак В. Я. Мова ворожнечі у ЗМІ: до дискусії про поняття. Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2012. С. 4.

57. Череповська Н. Медіакультура та медіаосвіта учнів ЗОШ : візуальна медіа культура. Київ : Шкільний світ, 2010. 128 с.

58. Шаповалова Г., Шебештян Я. «Мова ворожнечі»: термінологічний (нон)сенс. Media Vista : веб-сайт. URL : <https://mediavista.com.ua/archives/2833> (дата звернення: 17.09.2022).

Додаток А

Ган Олександра

студентка магістратури фак-ту журналістики

Наук. кер.: канд. філол. наук, доц. Доценко К. О.

ПРОБЛЕМА «МОВИ ВОРОЖНЕЧІ» В СУЧАСНОМУ ВОЄННОМУ МЕДІАДИСКУРСІ

Через повномасштабну війну Росії проти України проблема використання мови ворожнечі набуває все більшої актуальності. Наразі інформаційний супротив не менш важливий, ніж бойові дії на лінії фронту. Мова перетворюється на засіб захисту, де замість куль – слова.

В різні періоди дослідженням мови ворожнечі в журналістських текстах займалися: А. Браун, Д. Дуцик, Т. Ісакова, Т. Кузнецова, Н. Ліщинська, Б. Потятиник, Г. Прищепа, В. Савончак, С. Хейман, Д. Янагізав- Дротт.

Незважаючи на поширеність вербальної агресії серед суспільства, в Україні досі не існує законодавчо закріпленого визначення мови ворожнечі. Відсутня єдина концепція щодо тлумачення цього поняття і в міжнародних нормативно-правових актах.

До прикладу, Комітет міністрів Ради Європи визначає мову ворожнечі як усі форми самовираження, які включають провокування, пропагування, сприяння або виправдовування расової ненависті, ксенофобії, антисемітизму та інших форм ненависті на основі нетерпимості, в тому числі нетерпимості, що виявляється у формі агресивного націоналізму та етноцентризму, дискримінації меншин і ворожого ставлення до них, а також іммігрантів та осіб, що за своїм походженням належать до іммігрантів [14].

В Оксфордському словнику *hate speech* – це загрозливе усне або письмове мовлення, яке виражає упередження щодо певної групи, особливо на основі расової, релігійної чи сексуальної орієнтації [13]. Мова ненависті рясніє

дискримінаційними епітетами, мета яких – образити та заклеїти певну особу або групу осіб через будь-яку відмінність від загальної «норми».

Hate speech – термін, який стосується низки негативних висловів, починаючи від підбурювання й закінчуючи ненавистю, зловживанням, дискредитацією, образливими словами, можливо, надзвичайними прикладами упередження [1].

20 статтею Міжнародного пакту про громадянські та політичні права визначено, що будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинен бути заборонений законом [6]. Це означає, що країни мають розробити законодавство, яке б встановлювало кримінальне та інші види покарання за протиправні форми висловлювання. Однак ці закони не повинні придушувати голоси незгодних і обмежувати вільний потік інформації та думок. В соціумі тривалий час ведуться дискусії з приводу того, як регулювати і цензурувати мову ворожнечі.

Вживання агресивної риторики здатне призвести до підриву соціальної рівності в суспільстві, спровокувати психологічну чи фізичну дискримінацію, а ще - стати причиною збройного конфлікту. Дослідники Кримської правозахисної групи протягом восьми років війни Росії проти України вивчали, як РФ воює на інформаційному фронті. Численні факти розпалювання ворожнечі та дегуманізації українців в російських медіа доводять, що країна-агресор системно готувала своїх громадян до скоєння воєнних злочинів. Спочатку відбувається «окупація» мізків *через глузування, сарказм, створення негативних асоціацій на основі архетипів Другої світової війни, поляризацію на свої-чужі, а потім це перетворюється на геноцид* [8].

Активізація внутрішньополітичних процесів та агресивна політика Росії послуговували приводом для трансформації комунікаційних форм українського медіапростору. Змінюються значення слів, закони їх вживання. Нейтральні набувають зневажливого сенсу і викликають цілеспрямовану емоційну реакцію.

Російсько-українська інформаційна війна є прикладом такої когнітивної війни, де боротьба ведеться за програмування мислення як своєї сторони, так і протилежної в потрібному напрямі. І не просто за програмування, а за перепрограмування, в межах якого повністю міняються місцями поняття «друг» і «ворог» [10]. Наразі переважна більшість висловів hate speech в онлайн-виданнях України – це різноманітні метафори, які використовуються для позначення ворога. Серед прикладів – орки, оркостанці, рашисти, раша-патріоти, русня, свинороси, кацапи, москалі, ватники, Мордор.

Психологи вважають, що принижуючи суперника, ми вивищуємося над ним, він зменшується в розмірі, стає слабким, а ми відчуваємо силу [5]. Така лексика дає змогу висміювати противника і жартувати з травматичної ситуації, пом'якшуючи її болючий вплив і допомагаючи впоратися з внутрішнім напруженням.

Отже, проаналізувавши приклади медійних текстів, в яких використано мову ворожнечі, ми виявили, що в деяких матеріалах журналісти не відокремлюють факти від власних міркувань через емоційну залученість, некомпетентність або недосвідченість у висвітленні воєнної тематики. В той же час, hate speech виконує символічну функцію, що діє на колективну свідомість в умовах війни.

Література

1. Джакобс Дж., Поттер К. Злочини ненависті: Карне право і політика ідентичності. Нью-Йорк: видавництво «Оксфордський університет», 1998. С.11
2. Дуцик Д. «Мова ворожнечі в дискурсі українських медіа». Збірник наукових праць Донецького державного університету управління. Том XIII. Серія Соціологія. Випуск 217. Донецьк, 2012. С. 112-119.
3. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
4. Ісакова Т. Мова ворожнечі як проблема українського інформаційного простору. Стратегічні пріоритети. Серія : Політика. 2016. № 4. С. 90–97.

5. Карп'як О. Вата з укропом: мова політичних мемів. URL : <http://discourse.in.ua/library/vata-z-ukropom-mova-politychnyh-memiv> (дата звернення: 10.06.2022).
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 09.06.2022)
7. Мова ворожнечі та ЗМІ: міжнародні стандарти та підходи. URL : http://noborders.org.ua/wpcontent/uploads/2015/11/guidelines_hatespeech_media.pdf.
8. Окупація мізків, зомбування, геноцид: презентована доповідь «Мова ворожнечі в онлайн-медіа, які висвітлюють події у Криму». URL : <https://www.stopfake.org/uk/okupatsiya-mizkiv-zombuvannya-genotsid-prezentovana-dopovid-mova-vorozhnechi-v-onlajn-media-yaki-visvitlyuyut-podiyi-u-krimu/>.
9. Потятиник Б. В. Медіа: ключі до розуміння. Львів : ПАІС, 2004. 312 с.
10. Почепцов Г.Г. Особенности пропагандистских механизмов с двух сторон российско-украинского конфликта. URL: <http://discourse.in.ua/node/4221>.
11. Прищепа Г. «Мова ненависті» як лінгвістичний маркер «гібридної війни». Психолінгвістика. Психолінгвістика. Psycholinguistics. 2017. Вип. 22 (2). С. 98–112.
12. Савончак В. Я. Мова ворожнечі у ЗМІ: до дискусії про поняття. Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, 2012. – С. 4.
13. Hate speech. Oxford living dictionaries. URL : https://en.oxforddictionaries.com/definition/hate_speech (дата звернення: 03.06.2022).
14. Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on «hate speech». Council of Europe. 1997. URL : <http://surl.li/phed> (дата звернення: 10.06.2022).

Додаток Б

Олександра Ган

*(магістрантка факультету журналістики
Запорізького національного університету)*

МОВА ВОРОЖНЕЧІ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

У період великих політичних, соціальних, економічних та релігійних змін, суспільство все частіше вдається до лексики, мета якої – принизити, дискримінувати, затаврувати осіб, що не відповідають загальним «нормам». Особливістю цієї провокаційної риторики, широко відомої як «мова ворожнечі», є здатність швидко проникати в соціум, заражаючи його нетерпимістю, що, в свою чергу, призводить до насильства і масових злочинів в реальному житті.

Найперша проблема, з якою доводиться зіткнутися під час дослідження феномену мови ворожнечі – відсутність єдиної концепції щодо тлумачення цього поняття. Загальної дефініції не існує, хоча вивчення такого явища, як «мова ворожнечі» привертає увагу дослідників ще з середини ХХ століття. Вперше словосполучення «hate speech» застосував американський вчений С. Волкер у своїй книзі «Hate speech: The history of an American Controversy» [2].

Комітет міністрів Ради Європи мовою ворожнечі називає усі форми самовираження, що поширюють пропагування расової ненависті, ксенофобії, антисемітизму та інших форм ненависті, заснованих на нетерпимості, в тому числі нетерпимості, вираженій через агресивний націоналізм, етноцентризм, дискримінацію, вороже ставлення до національних меншин, іммігрантів та їх нащадків [1].

Важливо розрізняти такі поняття як «мова ворожнечі», «ненормативна лексика», «образа». Говорити про мову ворожнечі можна лише тоді, коли

агресивна риторика спрямована на особу або групу осіб, що належать до певної соціальної меншини. Висловлювання, які мають негативний характер, однак не дискримінують за ознакою національності, раси, кольору шкіри, походження, статі, стану здоров'я, сексуальної орієнтації, релігійної, етнічної чи гендерної ідентичності, мовою ворожнечі не вважаються. Груба лексика, сказана окремії людині, спроможна завдати сильного морального болю, та вона не загрожує виникненням масового обурення і, як наслідок, підривом соціальної згуртованості, розколом суспільства.

Кожна людина має право вільно висловлювати свої думку, у тому числі – критикувати дії іншої особи. Доцільно підкреслити, що піддаватися критиці можуть саме вчинки, а не природні дані (наприклад, зовнішність чи приналежність до певної етнічної когорти). Агресивна риторика, що базується на таких ознаках, як колір шкір, гендерна ідентичність, національність тощо мають засуджуватися суспільством і заборонятися законом. В багатьох європейських країнах передбачене покарання за поширення мови ворожнечі. Наприклад, у Великобританії згідно із законом про суспільний лад, людина, яка в усній чи письмовій формі застосовує hate speech, визнається винною у скоєнні злочину, за умови, що її дії могли спричинити розпал ненависті.

Кримінальна відповідальність за підбурювання до дискримінації або насильства, що базується на основі належності чи неналежності до етнічних, расових, релігійних груп також передбачена французьким законодавством. Закон про свободу преси у цій країні передбачає покарання подібних висловлювань не тільки в медійному просторі, але й в особистому спілкуванні. Незаконною мова ворожнечі є в Данії, Канаді, Нідерландах, Швеції та низці інших країн. Ст. 20 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права зобов'язує держави встановити покарання за підбурювання до дискримінаційних та насильницьких дій. Однак ці закони не мають використовуватися для обмеження фундаментального права людини на свободу слова та свободу вираження поглядів, заважати вільному потоку інформації [5].

В Україні боротьба з мовою ворожнечі так само здійснюється на законодавчому рівні. Зокрема, у ст. 161 Кримінального кодексу зазначається: «умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками», караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до п'яти років (із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого) [3].

Відповідальність за розпалювання ненависті регулюють і такі нормативно-правові акти, як: ЗУ «Про засади запобігання та протидії дискримінації», ЗУ «Про захист суспільної моралі», ЗУ «Про інформацію» тощо. Вищеперераховані документи закріплюють зобов'язання держави не допускати систематичного і цілеспрямованого розповсюдження hate speech, з метою запобігання розпалюванню расової, національної, релігійної ненависті або їх позитивного трактування.

Опинитися під прицілом мови ворожнечі може представник будь-якого соціального утворення. Єдина особливість, яка завжди чітко простежується – це наявність протиставлення. Мова ворожнечі дозволяє класифікувати суспільство та ідентифікувати його представників за принципом «ми – вони» або «свій – чужий». Відмежування простежується в будь-якому протиборстві, зокрема, між віруючими різних конфесій, між прибічниками центральної влади та опозиціонерами, між корінним населенням і так званими «приїжджими».

Hate speech може містити маркери прямої мовної агресії такі, як пейоративи, тобто слова і словосполучення, що виражають осуд чи неповагу. А може проявлятися в негативній метафоризації, скажімо, використанні метафор

війни, ненависті, катастрофи [4]. Однак агресія виражається не тільки вербальними, але й невербальними формами комунікації. Презирство до чогось або когось можна розгледіти в жестикуляції мовця, інтонуванні, поведінці, символах, мемах тощо.

Підґрунтям для виникнення мови ворожнечі можуть бути стереотипи – закореніле ставлення до подій та явищ, сформоване на основі їх порівняння з внутрішніми ідеалами. Оскільки hate speech – феномен, породжений соціокультурними процесами, він може втрачати актуальність з плином часу. Такою є доля слів, що утворюються в періоди політичної, економічної, соціальної турбулентності. Ще кілька років тому в інформаційному просторі можна було зустріти: бандерлоги, вата, колоради, ковідідіоти, порохоботи, зелеботи тощо. Поступово ці слова виходять з активного вжитку, стають зрозумілими лише за певного контексту, натомість з'являються нові.

Мова ворожнечі може утворюватися різними способами, як-от:

- ототожнення із соціальними групами (жид, хохол, селяк);
- асоціація з літературними персонажами (Дон Жуан);
- відсилка до історичних подій і постатей (рашизм, бандерівці, іуда);
- дегуманізація спільноти (воно, отара овець, майдануті);
- метод порівняння (б'ється, як дівчисько; хитрий, як єврей; паше, наче негр на плантації);
- вживання поняття у непривабливому ракурсі (загниваючий Захід, хороший руський, руський мир);
- утворення мови ворожнечі шляхом з'єднання двох слів чи виразів (кнопкодави, рашисти, путлерівці).

Підбиваючи підсумки, варто наголосити, що мова ворожнечі – явище мінливе. Вона реагує на всі соціальні перетворення, трансформується, набуває нових форм і варіацій. Тематичне спрямування агресивної риторики залежить від політичної ситуації в країні, розвитку соціальних і культурних систем, а також історичних процесів. Водночас мова ворожнечі має низку стабільних ознак, серед яких: дискримінаційний зміст, комунікативна форма, конфронтація

світоглядів, публічність. Завдяки постійному розвитку мова ворожнечі і надалі залишається яскравим феноменом, який потребує вивчення.

Література:

1. Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on «hate speech». Council of Europe. 1997. URL : <http://surl.li/phed> (дата звернення: 10.09.2022).
2. Walker Samuel, Hate Speech: The History of an American Controversy. Lincoln: University of Nebraska Press, 1994. ix, 217 pp.
3. Кримінальний Кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25–26, ст. 131 / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 18.09.2022).
4. Ліщинська Н. М. Патогенний текст як засіб масової маніпуляції. Документ у збереженні індивідуальної/соціальної пам'яті. URL : <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/6713> (дата звернення: 14.09.22).
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 29.09.2022).

**Декларація академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ**

Я, Ган Олександра Юріївна,, студент(ка) II курсу, форми навчання заочна, факультету журналістики, спеціальність 061 Журналістика, ОП Журналістика, адреса електронної пошти ganaleksandra36@gmail.com,

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Мова ворожнечі в українському медіапросторі» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений/ознайомлена;

- заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії;

- згоден/згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь-який спосіб, у тому числі за допомогою інтернет-системи а також на архівування моєї роботи в базі даних цієї системи.

Дата _____ Підпис _____ ПІБ (студент) _____

Дата _____ Підпис _____ ПІБ (науковий керівник) К.О.Доценко